

1915 թ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԻԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՁԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ 1995

9(47.925)
h-22
h2

1915 թ. ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՁԵՐ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Պարասիանապու խմբագիր՝
Ռուբեն Սաֆրասյան

2334

ԵՐԵՎԱՆ 1995

Ժողովածուն ներկայացնում է Հայաստանի պարմաբանների վերջին
լրասնամյակի մի քանի աշխափություն Հայոց ցեղասպանության
վերաբերյալ: Տպագրվում է Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին
նվիրված միջոցառումների կտրամակերպման պերական
հանձնաժողովի կողմից՝ իրադարձությունների ծրագրի
ըրանակում:

ГЕНОЦИД АРМЯН 1915 Г. ВОПРОСЫ ИСТОРИИ И ИСТОРИОГРАФИИ

СБОРНИК СТАТЕЙ

Ответственный редактор Рубен Сафрастян

THE 1915 ARMENIAN GENOCIDE HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHIC ISSUES

COLLECTED ESSAYS

Edited by Rouben Safrastian

© 1995 Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված
միջոցառումների կազմակերպման պերական հանձնաժողով

ЕРЕВАН

YEREVAN

1995

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

В сборнике представлены работы историков Армении последнего десятилетия по проблеме геноцида армян. Издается Государственной комиссией по подготовке мероприятий, посвященных 80-летию геноцида армян в рамках программы публикаций комиссии.

This volume presents contributions by historians of Armenia to the study of the Armenian Genocide during the past decade. It is being published by as part of its publications program of the National Commission of the Republic of Armenia on the 80-th Commemoration of the Armenian Genocide.

© 1995 Государственная комиссия по подготовке мероприятий, посвященных 80-летию геноцида армян.

1995 National Commission of the Republic of Armenia on the 80-th Commemoration of the Armenian Genocide

Փ. Լիպարիսյան, Ռ. Սաֆրասյան Առաջարան	3
Մ. Ներսիսյան Գеноцид западных армян по немецким и турецким источникам	7
Վ. Միքայելյան Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում (համառու ակնարկ)	21
Ա. Նովհաննիսյան Ռասիզմ և ցեղասպանություն	38
С. Степанян Գеноцид армян и пособничество кайзеровской Германии	47
Ա. Նամբարյան Վանի 1915 թ. հերոսամարտը	65
Р. Саакян Зарубежная историография геноцида армян (1970-90-е гг.)	88
Հ. Օգանեսյան Арабская историография о причинах геноцида армян 1915 г.	117

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց ցեղասպանության հետ առնչվող գիտական խնդիրների ուսումնասիրությունը Հայաստանում սկսվեց 40-ական թվականների կեսերից և ավելի խորացավ ու սիստեմատիկ բնույթ ստացավ 60-ական թվականներից սկսած, երբ լույս տեսան Մ. Ներսիսյանի, Զ. Կիրակոսյանի, Ե. Սարգսյանի, Ռ. Սահակյանի, Ա. Մնացականյանի, Մ. Արզումանյանի արժեքավոր աշխատությունները: Անց էծ շորջ երեք տասնամյակների ընթացքում Հայաստանի գիտնական ներն ընդհանուր առմամբ & և ակերպեցին հայոց ցեղասպանության պատմության լավ հիմնավորված և սկզբնաղբույրների վրա հիմնված կոնցեպցիան, որը խարսխվում է հայկական հարցի, հայոց ցեղասպանության նախադրյալների ու պատճառների, նախապատրաստման ու իրականացման, ինչնապաշտպանական կոփիկների, միջազգային հասարակական կարծիքի, որոշ մեծ տերությունների դերի, ինչպես նաև միշտ այլ խնդիրների ուսումնասիրության վրա:

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված են հիմնականում Հայաստանի պատմաբանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչների (բացառությամբ Ա. Հովհաննիսյանի) հոդվածները: Նրանք երկար տարիներ զբաղվել են հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ, հեղինակ են արդեն դասական դարձած աշխատությունների: Դա գիտնականների այն սերունդն է, որի ջանիքով ստեղծվել է վերը նշված կոնցեպցիան: Այսպիսով, սույն ժողովածուն, թեև դրան ինչ-ինչ պատճառներով իրենց մասնակցությունը չեն բերել ցեղասպանության հիմնախնդրի միշտ աշխատություններ, ընդհանուր պատկերացում է տալիս այն հարցադրումների ու մոտեցումների մասին, որոնք դրսկորում է Հայաստանի պատմագիտական միտքը 1915 թ. Մեծ Եղեռնի բարդ ու բազմաշերտ գիտական խնդրի նկատմամբ:

Հայաստանի պատմաբանները կարեոր նշանակություն են տալիս ցեղասպանության աղբյուրագիտությանը: Այդ խնդրին են նվիրված ժողովածուում զետեղված երկու հոդվածները, ընդ որում, նրանց հեղինակներն ընտրել են տարբեր մոտեցումներ: Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, որը հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտության լավագույն գիտակներից է, իր հոդվածը կառուցել է արդեն իսկ հրատարակված սկզբնաղբույրների մեկնաբանության հենքի

վրա: Օգտագործելով գլխավորապես դոկտոր Լեպսիոսի հրատարակած հանրահայտ «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ բերված են գերմանական պաշտոնական անձանց վկայությունները հայոց ցեղասպանության իրականացման մեթոդների մասին, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան պետական գործիչների գրչին պատկանող վավերագրերը, նաև անհերթելի տրամաբանությամբ հանգում է այն եզրակացությանը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կուսակցությունը նախօրոք ընդունված ծրագրի համաձայն իրականացրել է հայերի զանգվածային տեղահանություն և կոտորած:

Ս. Ներսիսյանի հոդվածի գլխավոր նսկատակն է, նենևելով հենց թուրքական, ինչպես նաև Ծմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի պաշտոնական փաստաթղթերի վրա, հերթել ժխտման կոնցեպցիան, որը տարիներ շարունակ պահպանում է իր իշխող դեռ թուրքական պատմագրության մեջ:

Պրոֆեսոր Վ. Միթայելյանի հոդվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ այստեղ ի մի են բերված գերմանական արխիվներում նրա երկարատև աշխատանքի արդյունքները: Օգտագործված նյութը հիմնականում առաջին անգամն է, մտնում գիտական շրջանառության մեջ: Նրա հոդվածը, ի վերջո, նպատակառողջված է, նույն խնդրին ցույց տալ հայոց ցեղասպանության ժխտման կոնցեպցիայի գիտական սնանկությունը, ինչպես նաև մատնանշել Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանության ծանաչման բարձրական ու հոգեբանական նպատակարարմարությունը հենց Թուրքիայի ներկա վարչակարգի ու ժողովրդի համար:

Փաստորեն, նույն գերիշնդիրն են լուծում նաև հայոց ցեղասպանության պատմագրության ուսումնասիրությանը նվիրված երկու հոդվածների հեղինակները: Դոկտոր Ռ. Սահակյանը, վերլուծելով մեկ հոդվածի շրջանակներում ինչպես թուրքական, այնպես էլ անգիտական և ֆրանսիական պատմագրության ներկայացուցիչների աշխատությունները, ընթերցողին անկողմնակալորեն բերում է այն եզրակացությանը, որ մամանակակից պատմական գիտության տեսանկյունից հայոց ցեղասպանության ժխտումը չունի որևէ լուրջ հիմնավորում: Այս առումով կարենք է, նրա այն պնդումը, որ թուրքական պատմագրության մեջ արդեն հսկ նախանշվում է հայոց ցեղասպանության փաստը ծանաչելու միտումը:

Հետարքիր և Ընթերցողների լայն շրջանակին անձանոթ նյութ է բերված արաբագետ պրոֆեսոր Ն. Հովհաննիսյանի հոդվածում: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով արաբ գիտնականների աշխատությունները, նա կարենում է, հայոց ցեղասպանության

փաստի գնահատման խնդիրը Ծմանյան կայսրության մեկ այլ ճնշված ժողովրդի՝ արաբների ներկայացուցիչների կողմից: Հետաքրքիր է, այն հանգամանքը, որ արաբ պատմաբանները, ներկայացնելով մահմետական ժողովուրդ, վեր են կանգնում թուրքերի հետ կրոնական ընդհանության գաղափարից և անվերապահորեն Ծննդադատում են երիտթուրքերի կողմից իրականացված ոճրագործությունը հայերի նկատմամբ:

Ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի պատմաբաններն արդեն իսկ դրել են հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Մեծ տերությունների դիրքորոշման խնդիրը: Պրոֆեսոր Ս. Ստեփանյանի հոդվածում Ծննդության է, առնվում կայզերական Գերմանիայի դիրքորոշումը, որը բնութագրվում է որպես երիտթուրքական կառավարության հանցավոր բաղականության հովանավորում և մեծսակցություն: Ցավով, հայ պատմաբանները դեռևս նման համակողմանի ուսումնասիրության չեն ենթարկել այլ մեծ տերությունների դիրքորոշումը 1915 թ. եղենի նկատմամբ:

Վերջին տարիներին Հայաստանի պատմաբանները գնալով ալելի մեծ ուշադրություն են հատկացնում հայ ժողովրդի իննապահտական կոփիլներին զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների իրականացման ընթացքում: Այս խնդիրի ուսումնասիրության մեջ իր ներդրումն ունի պրոֆեսոր Ա. Համբարյանը, որի հոդվածը, նվիրված վանեցիների հերոսական իննապահտական մարտերին, ընդգրկված է, ուսին ժողովածուի մեջ:

Ա. Հովհաննիսյանի մոտեցումը հայոց ցեղասպանության խնդրին պայմանավորված է ժամանակակից արևմտյան հետազոտողների գնահատականների լավ իմացությամբ: Նա փորձ է կատարել մեկնաբանելու հայոց ցեղասպանությունը որպես ուսակցմի գաղափարախոսության արտացոլում և հետեւան: Ինչ խոսք, նման մոտեցումը հետաքրքիր է և կարոտ հետագա ալիևի խորը ուսումնասիրության: Հոդվածի հեղինակը ներկայացնում է Հայաստանի պատմաբանների երիտասարդ սերունդը, որը դեռևս առաջին բայց է կատարում գիտության մեջ: Այդ սերնդի առջև է ծառացած հետեւալ կարենը խնդիրը՝ հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունը դարձնել մեր աչելերի առջև ձևակորիվող գիտության նոր ուղղության՝ ցեղասպանագիտության բաղկացուցիչ մաս: Այս առումով կարենի է, ենթադրել, որ մոտ ապագայում Հայաստանի պատմաբանների կողմից կսկսվեն արծարծվել այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսին են ՀՀ-դ դարում իրականացված ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրությունը, ցեղասպանության հետեւաններն ու ազդեցությունը հայ ժողովրդի ազգային իննապահտակցության վրա, զոհի կերպարի տարածումը հայերի մեջ, ցեղասպանության

Թյան խնդրի ազդեցությունը հայկական բաղաբական մտքի վրա, ցեղասպանության ժխտման թուրքական կոնցեպցիայի ակունքներն ու հետևանքները ներկայիս Թուրքիայի հասարակական-բաղաբական կյանքում և այլն:

Այդ հարցադրումները ոչ միայն կը նդլայնեն ու կփորացնեն արդեն իսկ ձևավորված կոնցեպցիան, այլ նաև կնպաստեն հայ ժողովի ինքնաճանաչմանը և կծառագործական բաղաբական թյան պատմության մեջ նրա տեղի ու դերի ընկալումները:

Ժ. ՀԻՊԱՐԻՏՅԱՆ,
Ա. ՍԱՖՐԱՆՅԱՆ

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Доктор исторических наук, профессор, академик НАН Армении. В настоящее время - главный редактор "Историко-филологического журнала" и заведующий отделом Института истории НАН Армении. Долгие годы занимался проблемами национально-освободительного движения армянского народа, истории армяно-русских отношений и геноцида армян. Статья впервые была опубликована в 1986 г. (см. "Историко-филологический журнал", № 2). Печатается с незначительными изменениями.

ГЕНОЦИД ЗАПАДНЫХ АРМЯН ПО НЕМЕЦКИМ И ТУРЕЦКИМ ИСТОЧНИКАМ

О геноциде армян в Османской империи создана огромная литература. Опубликованы показания спасшихся от резни людей, свидетельства очевидцев, данные миссионеров различных национальностей, официальные донесения, полученные в посольствах многих стран. Вышли в свет сотни и тысячи корреспонденций и статей, книги, брошюры, мемуары, сборники документов, научные исследования и другие работы. О злодеяниях турецкого правительства писали в разных странах и на разных языках, писали ученые-историки, известные писатели, публицисты, журналисты, официальные лица, занимающие высшие государственные должности, и другие.

Поток публикаций продолжается по сей день. И эта обширная многоязычная литература, разумеется, не оставляет никакого сомнения в том, что в Османской империи в годы Первой мировой войны, в частности в 1915 - 1916 гг., действительно имела место массовая резня армян - настоящий геноцид, чудовищный по своей жестокости и варварству.

Следует отметить также, что еще в свое время против геноцида армян с благородным гневом выступила передовая общественность многих стран. Публично выразили свое возмущение, в частности, такие выдающиеся личности, как Максим Ковалевский, Юрий Веселовский, Валерий Брюсов в России, Анатоль Франс, Жак де Морган, Анри Барби во Франции, Иоганнес Лепсиус, Армин Вегнер, Йозеф Маркварт в Германии, Джеймс Брайс, Арнольд Тойнби в Англии, Генри Моргентай, Герберт Адамс Гиббонс в Соединенных Штатах Америки.

Однако турецкие историки, журналисты, многие государственные деятели, а также вторящие им некоторые американские и европейские авторы, игнорируя исторические факты, берут под

геноцид западных армян. Эта тенденция особенно усилилась в последние годы. Реакционные круги Турции, исходя из политических соображений, публикуют многочисленные книги и статьи, выступают по радио и телевидению, организовывают интервью и "научные" симпозиумы, чтобы представить историческое прошлое в кривом зеркале.

Характерно, например, что в 1981 г. совет Стамбульского университета принял "резолюцию", в которой говорится, что депортация армян в 1915 г. была оправданной и законной и что нет оснований говорить о геноциде армян в Османской империи. То же лживое утверждение повторяется в полуофициальной книжке "Армянский вопрос: девять вопросов, девять ответов" (Издана в Анкаре Институтом внешней политики в 1982 г.), являющейся, по всей вероятности, результатом труда группы авторов. В октябре 1984 г. в Эрзрумском университете имени Ататюрка состоялся "научный симпозиум", посвященный истории армяно-турецких отношений, и в частности Армянскому вопросу. На этой конференции, продолжавшейся четыре дня, выступили руководители университета, профессора и другие преподаватели, бывшие дипломаты и военные, государственные служащие, в том числе местный губернатор. Видимо, по особому поручению выступила довольно подозрительная личность с армянской фамилией. Нетрудно догадаться, что участникам конференции, не имеющей ничего общего с наукой, было поручено обосновать заранее сфабрикованный тезис о том, будто армяне в Османской империи имели обеспеченную жизнь, пользовались многими привилегиями, что в Турции никогда не имели места избиения армян. В 1985 г., как и до этого, в западной прессе не раз появлялись письма и разные заявления турецких послов и других официальных лиц, пытавшихся в том же духе исказить историческую правду.

Таким образом, современные фальсификаторы истории, пренебрегая первоисточниками, научными исследованиями и множеством других изданий объявляют, что утверждения об избиении западных армян ложны и выдуманы арmenoфилами и пацифистами.

Но турецкие реакционные авторы умышленно "забывают", что во многих государственных архивах сохранились и такие первоисточники и официальные документы, которые, не имея ничего общего ни с арmenoфильством, ни с пацифизмом, тем не менее также подтверждают факт геноцида западных армян.

О каких же источниках идет речь? Мы имеем в виду немецкие и турецкие первоисточники.

1

В годы Первой мировой войны Турция и Германия, как известно, были военными союзниками. В тот период почти все важные планы турецкого правительства, в том числе план депортации и истребления западных армян составлялись и осуществлялись с ведома и согласия кайзеровской Германии. Сознавая свою ответственность в деле геноцида западных армян, германские империалисты делали все, чтобы скрыть совершающее преступление. Военная цензура потребовала не писать об армянской резне и "соблюдать молчание". И немецкая пресса хранила позорное молчание. Молчали и официальные лица. Более того, многие из них публично отрицали достоверность известий о массовых истреблениях армян, опубликованных в европейской прессе.

Но эти же официальные лица, в частности, действовавшие в Турции высокопоставленные немецкие чиновники - послы, консулы, военные представители, т. е. лица, хорошо осведомленные о происходивших там событиях, в своих секретных и совершенно секретных официальных донесениях, направленных к правительству кайзеровской Германии, сообщали очень важные сведения об избиении армян. Приведем несколько примеров. В 1912 - 1915 гг. послом кайзеровской Германии в Константинополе был один из видных представителей германского империализма, убежденный туркофил барон фон Вангенгейм. Имея с турецким правительством общность политических интересов и образа действий, он установил тесные дружеские связи со многими главарями младотурок, в частности, с Энвер-пашой и Талаат-беем, пользовался большим влиянием, был хорошо осведомлен обо всех более или менее важных событиях, происходивших в Турции. И вот этот всесильный посол, покровитель и друг турецких правителей писал в своем секретном донесении от 17 июня 1915 г. канцлеру Германии Бетман-Гольвегу:

"Министр внутренних дел Талаат-бей недавно откровенно заявил аккредитованному в настоящее время при императорском посольстве доктору Мордтману, что "Порта хочет использовать мировую войну для того, чтобы окончательно расправиться с внутренними врагами (местными христианами), не будучи отвлекаема при этом дипломатическим вмешательством из-за границы"¹. (Здесь и далее курсив наш, - М. Н.).

Сообщение германского посла является сущей истиной, оно совершенно неоспоримо. Важно, в частности, обратить внимание

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, S. 84.

на следующее: посол передал дословно то, что говорил министр внутренних дел Турции Талаат-бей - главный палач армянского народа.

Несколько позже, 7 июля 1915 г., тот же Вангенгейм писал рейхсканцлеру: "Еще 14 дней тому назад изгнание армянского населения ограничивалось приблизительно провинциями, близко расположеннымными к восточному театру военных действий, а также некоторыми районами провинции Адана. После этого Порта приняла решение распространить эти действия на провинции Трапезунд, Мамуретуль-Азиз (Харберд) и Себастия и уже приступила к осуществлению вышесказанного, хотя эти части страны не находятся еще под угрозой какого-либо вражеского вторжения".

Донесение германского посла заканчивается следующими весьма значительными строками:

"Эти действия (насильственная высылка армян) и способы, которыми производится высылка, свидетельствуют о том, что правительство в самом деле имеет своей целью уничтожение армянской нации в турецком государстве"².

Как видим, сказано все, сказано четко и недвусмысленно. Разумеется, и это сообщение германского посла не вызывает сомнений, так как барон Вангенгейм не мог ни клеветать на своих друзей-младотурок, ни сообщать ошибочные сведения правителям своего государства, имеющего самые тесные военно-политические связи с турецким правительством. Варварская программа была реализована. В протоколе, составленном ответственным чиновником германского посольства Кеппертом 31 августа 1915 г., было записано, что министр внутренних дел Талаат-бей посетил посольство и говорил об армянах. В протоколе имеются такие строки:

"Одновременно Талаат-бей заявил, что действия против армян в основном осуществлены. Армянского вопроса больше не существует"³.

Об этом официальном заявлении одного из главарей младотурок упоминал также временно заменяющий посла Вангенгейм Гогенлогэ Лангенбург в своем рапорте на имя рейхсканцлера от 4 сентября 1915 г. Итак, жестокий и коварный враг армянского народа посетил посольство союзного государства и с нескрываемым цинизмом заявил, что кровавая программа его правительства - уничтожение армян в Турции - уже осуществлена и, следова-

тельно, более не существует Армянского вопроса. Вот откровенное признание чудовищного изверга.

В ноябре 1915 г. германским послом в Константинополе был назначен граф Вольф Меттерних, секретные донесения которого также содержат важные сведения о геноциде армян. Так, в письме от 30 июня 1916 г. на имя канцлера Бетман-Гольвега, говоря о центральном комитете партии младотурок, он сообщал:

"Комитет требует истребить последние остатки армян"⁴.

Истребить последние остатки... Это страшное требование предъявлялось главным образом местным властям. Какая последовательность преступной политики!

В июне 1916 г., действительно, речь могла идти только о последних остатках, потому что к тому времени геноцид армян в основном уже был осуществлен. Это, как видим, признавали и сами убийцы.

Кстати, граф Меттерних квалифицировал членов комитета младотурок как ярых фанатиков и "голодных волков", которые с невиданной алчностью захватывают все имущество своих жертв. Новый посол Германии одновременно писал, что банда младотурок с нетерпением ожидает удобного момента, чтобы поступить с греками так же, как с армянами.

В другом донесении на имя канцлера от 10 июля 1916 г. граф Меттерних снова напоминал, что одной из главных задач турецких правителей было "положить конец Армянскому вопросу путем уничтожения армянской расы", и что этот преступный план они уже осуществили со всей жестокостью, совершенно игнорируя мировое общественное мнение и протесты ряда иностранных послов⁵.

Факт массовых убийств армян в Турции в 1915-1916 гг. признало и такое высокопоставленное должностное лицо, как военный представитель Германии в Турции генерал Лиман фон Сандерс. Выступая свидетелем на судебном процессе в Берлине в июне 1921 г. по поводу убийства Талаат-паши, он не отрицал показаний И. Лепсиуса о геноциде армян, а лишь старался значительную часть совершенных злодеяний свалить на низшие чины правительства и на курдов⁶.

Достоверные известия сообщали также служившие в то время в Турции германские консулы, которые, находясь в про-

²Ibid., S. 277.

³Ibid., S. 280.

⁴См. Der Prozess Talaat Pascha, Berlin, 1921; Յարավարություն Թալատի փաշայի, Վիեննա, 1921, էջ 97-99:

винциях, были ближе к происходившим кровавым событиям и часто становились очевидцами ужасающих злодействий. Так еще 10 мая 1915 г. консул в Алеппо Рёслер сообщал в германское посольство в Константинополе конкретные факты об антиармянских мероприятиях, предпринятых турецкими властями в Адане, Зейтуне и в некоторых соседних районах. Консул заключал, что правительство младотурок имеет целью уничтожить все армянское население этих провинций.

2 июня 1915 г. германский консул в Эрзруме Шойбнер-Рихтер телеграфировал своему послу: "Мои переговоры с главнокомандующим (турецкой 3-й армии) относительно выселения армян не привели к положительным результатам. Армянское население из всех долин, повидимому и из Эрзрума должно быть выслано в сторону Дейр эль-Зора. Эта депортация большого масштаба равносильна массовому уничтожению... Основания военного характера не могут быть подведены под эти акции, потому что возможность восстания местных армян исключена, ибо депортируемые - это старики, женщины и дети... Осмотренные мной покинутые армянские деревни были разграблены; разграблен также и монастырь Кизилванс, церковь которого опустошена".⁷

Консул правильно отмечал, и это еще тогда было ясно многим, что так называемая депортация армян означала не что иное, как массовую резню, и что приведенные турецким правительством для обоснования депортации "военные соображения" надуманы и фальшивы.

Тот же консул 8 июля 1915 г. телеграфировал барону Вангенгейму, что в Байбурде, Ерзика и Дерджане резня армян возобновилась по указаниям младотурецкого комитета из Константинополя и местных властей. 28 июля Шойбнер-Рихтер писал, что сторонники Эрзрумского вали Тахсин-бэя "откровенно признают, что конечной целью их деятельности является полное уничтожение армян в Турции. После войны "у нас в Турции армян больше не будет" - таково дословное высказывание одного авторитетного лица. Поскольку этой цели нельзя достичь при помощи различного рода избиений, здесь надеются, что лишения за время длительного пути до Месопотамии и непривычный климат довершат все. Такое "решение" Армянского вопроса кажется идеальным всем сторонникам крайнего направления, к которым принадлежат почти все военные и

правительственные чиновники. Сам турецкий народ не согласен с таким решением Армянского вопроса"⁸.

Германский вице-консул в Самсуне Куккоф 4 июля 1915 г. докладывал своему послу, что проводимая в вилайетах Анатолии депортация имеет целью или уничтожить, или же обратить в мусульманство весь армянский народ. В те же дни, 9 июля, германский консул в Трапезунде доктор Бергфельд сообщал рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу о выселении армян и жестоких насилиях. Консул, в частности, отмечал, что центральный комитет иттихадской партии "намерен таким образом положить конец Армянскому вопросу"⁹.

О насильственной высылке армянских жителей Эрзрумского вилайета довольно подробные сведения сообщал полковник Штанге в своем донесении от 23 августа 1915 г. руководству немецкой военной миссии в Константинополе. Очевидец событий, он, приведя конкретные факты об антиармянских акциях турецких властей, обобщал: "Решение об изгнании и уничтожении армян принято младотурецким комитетом в Константинополе; им же это было организовано и осуществлено при помощи войск и различных банд. С этой целью, кроме местной (эрзрумской) администрации - начальника полиции Хулуси-бэя и главнокомандующего Махмуда Кямиль-паши, на местах находились также члены (центрального) комитета Хильми-бэя, Шакир-бэя, Сейфулла-бэя"¹⁰.

Полковник Штанге писал также о том, что командир турецкой армии Эрзрума Кямиль-паша однажды сказал германскому консулу: "После войны Армянского вопроса больше не будет"¹¹.

Можно привести множество подобных свидетельств, однако ограничимся этими. Отметим лишь, что важные сведения о варварстве турецкого правительства сообщали также неофициальные лица, так называемые рядовые немцы - купцы, инженеры, учителья, врачи, медицинские сестры и др., которые, находясь в 1915-1916 гг. в Турции, были очевидцами армянской резни. Вот что рассказывает, например, врач германского приюта, находившегося в Муше в 1915 г.: "Муш был сожжен дотла. Каждый офицер хвастался числом лично им убитых, считая это своим вкладом в дело избавления Турции от армянской нации... Из нескольких селений бедные женщины, беззащитные и слабые, при-

⁸ Ibid, S. 113.

⁹ Ibid, S. 101.

¹⁰ Ibid, S. 142

¹¹ Ibid.

⁷ Deutschland und Armenien 1914-15 ..., S. 80.

Ходили к нам, умоляя о милости и защите... нам было запрещено делать что бы то ни было для них, и они умирали на наших глазах”¹².

О геноциде армян и о вандализме младотурок в свое время писали такие немецкие гуманисты и передовые деятели как Иоганнес Лепсиус, Йозеф Маркварт, Армин Вегнер, Мартин Нипаге, Якоб Кунцлер, Гарри Штюрмер и другие. Против турецких варваров и их покровителей - германских империалистов поднял голос протesta видный деятель немецкого рабочего революционного движения Карл Либкнехт. Будучи депутатом рейхстага, он 14 января 1916 г. во время одного из своих запросов к рейхсканцлеру во всеуслышание заявил: “Турецкое правительство организовало страшный армянский погром; весь мир знает об этом и весь мир считает ответственной за это Германию, ведь турецким правительством руководят германские офицеры в Константинополе. Ничего не знают только в Германии, ибо у немецкой прессы - кляп во рту”¹³.

Достойно упоминания и то обстоятельство, что после крушения кайзеровской Германии в немецкой прессе был напечатан ряд разоблачительных материалов о преступных планах и зверствах младотурок. Так, например, в 1919 г. в журнале “Deutsche Hirschburg für christl.” было напечатано сообщение, согласно которому Энвер-паша однажды публично признал тот факт, что геноцид армян был осуществлен турецким правительством по заранее разработанному плану¹⁴. 28 апреля 1927 г. в газете “Deutsche Allgemeine Zeitung” было опубликовано частное письмо немецкого генерал-фельдмаршала фон дер Гольца, написанное в Алеппо 22 ноября 1915 г., в котором говорилось о кошмарном положении армян, высылаемых в сирийскую пустыню. Несмотря на свое туркофильство, маршал писал: “Какая страшная народная трагедия! Без провинта, без снабжения, беспомощные, они тысячами изгояются в неизвестность. Многие умирают на дорогах и долгое время остаются непогребенными. В глубине души сочувствуешь, но помочь не можешь”¹⁵.

2

Говоря о турецких источниках, прежде всего надо отметить, что преступные антиармянские планы были разработаны на тайных совещаниях и съезде младотурок в 1910 -1911 гг. в Салониках. Здесь, в принятых решениях требовалось отуречить все нетурецкие народы, чем была еще до 1915 г. заложена теоретическая основа для массовых избиений армян и других “чужеродных” национальностей.

Но обратимся к турецким источникам, непосредственно относящимся к геноциду армян. После падения кровавого режима иттихадистов, уже в 1919 - 1920 гг. был обнаружен и опубликован ряд секретных телеграмм и приказов министра внутренних дел турецкого правительства Талаат-бея об истреблении армян. Так, в одной из шифрованных телеграмм, направленных в 1915 г. губернатору Алеппо, читаем: “Решено живущих в Турции армян уничтожить целиком. Те, кто против этого решения, не должны оставаться на своих административных постах. Как бы жестоки ни были меры, все равно, надо положить конец существованию армян. Не обращайте никакого внимания ни на возраст, ни на пол и ни на угрозения совести”¹⁶.

В другой телеграмме Талаата, направленной тому же губернатору, есть такие строки: “Хотя вопрос об истреблении армянского элемента... был решен ранее, обстоятельства не позволяли осуществить это священное дело. Теперь, когда все препятствия устраниены и настало время избавления нашего отечества от этого опасного элемента, настоятельно рекомендуется не поддаваться чувству сострадания при виде их жалкого положения, а покончить со всеми и всячески стараться уничтожить само название “Армения” в Турции”¹⁷.

Турецкий чиновник Наим-бей, который по поручению своего правительства занимался выселением армян в Месопотамию и был очевидцем неслыханных варварств, в своих записках писал: “Я полагаю, что история высылки и резни армян... не имеет ничего себе равного в написанных по сей день повествованиях о бесчеловечных поступках. В какой бы уголок обширной территории Турции ни бросить взгляд, в какое бы глубокое ущелье ни взглянуть - везде можно найти тысячи трупов и скелетов армян, зарезанных и изуродованных самым жестоким образом”¹⁸.

¹² The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, London, 1916, pp. 90-91.

¹³ Либкнехт К., Избранные речи, письма и статьи, М., 1961, стр. 334.

¹⁴ Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, стр. 116.

¹⁵ Vierbücher H., Armenien 1915, Hamburg-Bergedorf, 1930, S. 71.

¹⁶ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportation and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian, London, 1920, p. 64.

¹⁷ Ibid, p. 7.

¹⁸ Ibid, p. 1.

Тот же Назым-бей рассказывает об одном весьма характерном случае. Ввиду того, что от голода и заразных болезней массами погибли не только насилием сосланные в Месопотамию армяне, но и местное арабское население, Назым-бей однажды обратился к председателю главного комитета по делам высылки Абдуллахаду Нури-бею: "Бей-эфенди, давайте сделаем ссылку армян менее строгой, иначе смерть будет грозить всей Месопотамии. В этих обширных областях никого, кроме чертей, не останется... Нури-бей засмеялся. "Мой мальчик, - сказал он, - таким образом мы сразу избавимся от двух опасных элементов. Вместе с армянами ведь умирают арабы! Разве это плохо? Ведь расчищается дорога для туркизма".¹⁹

Один из политических деятелей Османской империи начала XX века Мевлан-заде Рифат (курд по происхождению) в своих воспоминаниях, между прочим, описывает ход секретного заседания, на котором было принято решение об уничтожении армян. По сообщению этого автора, один из лидеров младотурок доктор Назым, выступая на заседании, сказал: "Армянский народ надо уничтожить в корне, чтобы ни одного армянина не осталось на нашей земле и забылось само это имя. Сейчас идет война, такого удобного случая больше не будет. Вмешательство великих держав и шумные протесты мировой прессы останутся незамеченными, а если они узнают, то будут поставлены перед совершившимся фактом, и тем самым вопрос будет исчерпан. На этот раз наши действия должны принять характер тотального истребления армян; необходимо уничтожить всех до единого".²⁰

Присутствовавшие на заседании Энвер, Талаат, Бехаэддин Шакир и другие полностью согласились с Назымом и, как пишет Мевлан-заде, "единогласно голосовали за полное уничтожение всех армян, не исключая ни одного человека".

В 1919 г., после свержения правительства младотурецких палачей новое правительство Турции под нажимом мирового общественного мнения организовало в Константинополе военные трибуналы, которые судили многих деятелей партии младотурок по ряду обвинений, в том числе по обвинению в организации истребления армян. На судебных процессах, которые велись турецкими генералами, на основании многочисленных данных и свидетельств был полностью доказан факт геноцида западных армян. Кровожадные палачи Талаат, Энвер, Джемал, доктор

¹⁹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1966, стр. 420.

²⁰ Mevlân Zade Rifat, Türkiye inkilâbinin iç yüzü, Halep, 1929, S. 90.

Назым и некоторые другие были заочно приговорены к смертной казни, многие к тюремному заключению.

В обвинительном акте Константинопольского военного трибунала, например, есть такие строки: "Главное, что вытекает из начатого следствия, состоит в том, что преступления, совершенные с момента высылки армян в разные места и в разные периоды, не являются изолированными или локальными действиями. Они были заранее обдуманы и осуществлены по распоряжению центрального органа... либо согласно секретным приказам, либо устным инструкциям".²¹

Далее в обвинительном акте сказано, что на основании решения правительства младотурок караваны армян, высланные в дальние концы страны, уничтожались по пути созданными правительством бандами, в которые были включены выпущенные из тюрьм преступники и уголовные элементы. В начальный период, отмечено в обвинительном акте, применялись усилия, чтобы уверять наивных людей, что эти банды разбойников будто бы должны участвовать в военных действиях. "Между тем все доказательства и все документы показывают, что эти банды создавались с целью истребления и уничтожения караванов выселяемых армян".²²

На судебных процессах военных трибуналов выступили некоторые высокопоставленные турецкие чиновники и генералы, которые дали ценные показания. Так, бывший командир 3-й армии, действовавшей на восточном фронте, Вехиб-паша заявил на суде, где рассматривались события в Харберте, что "резня и истребление армян, так же как и грабеж и захват их имущества, были заранее обдуманным намерением комитета 'Единение и прогресс'.²³

Следует вспомнить признание и самого Талаат-паши. В своих воспоминаниях, говоря о насильственной депортации армян, он спустя годы все же был вынужден признать, что депортация из-за "бессердечных людей стала трагической. Я не имею цели скрывать жестокость этих действий".²⁴ Кровавый палач, как видим, прибегая к явному лицемерию, пытается свалить свою вину на других, между тем общизвестно, что главарем "бессердечных людей" был именно он сам.

²¹ Геноцид армян в Османской империи..., стр. 473.

²² Takvim-i Vekai, 1919, № 3540 (арабский шрифт); см. также: Историко-филологический журнал, 1985, № 3, стр. 117.

²³ Геноцид армян в Османской империи..., 2-е издание, стр. 573.

²⁴ Talaat paşanın hatıraları. İstanbul, 1946, S. 72-73.

Писательница и публицист, турчанка Халиде Эдип вспоминает, что как-то раз Талаат, пытаясь оправдать армянскую резню, сказал: «Я убежден, что если какая-нибудь нация делает все для своих интересов, и это удается, то мир признает это. Я готов умереть за то, что я совершил, и я знаю, что умру за это»²⁵.

Талаат-паша предчувствовал, что он на останется безнаказанным за совершенное преступление. И действительно, как известно, он был убит 15 марта 1921 г. в Берлине армянским патриотом Согомоном Тейлиряном. И весьма примечательно, что Тейлиян был оправдан Берлинским судом.

Еще одно важное свидетельство. Геноцид армян признал также Мустафа Кемаль-паша, политический деятель, который, как известно, является самым большим авторитетом в современной Турции. В июне 1926 г., давая интервью швейцарскому журналисту Эмилю Хильдербранду, он сказал, что партия младотурок «должна была ответить за жизнь миллионов наших христианских подданных, которые были безжалостно изгнаны из своих родных мест и уничтожены»²⁶. Нельзя не согласиться с этим выводом.

Итак, неопровергимые документы и многочисленные неоспоримые свидетельства, из которых здесь приведена только небольшая часть, полностью подтверждают тот факт, что младотурки в 1915 - 1916 гг. с беспримерной жестокостью осуществили геноцид западных армян, ставший самой мрачной и трагической страницей в многовековой истории армянского народа. И как бы ни пытались сегодня турецкие фальсификаторы истории и некоторые зарубежные авторы исказить историю, им не удастся скрыть правду и ввести в заблуждение мировое общественное мнение.

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՒԹԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս: «Պատմաբանասիրական հանդեսի» գիտակող խմբագիրն է և ՀԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և հայոց կոռորդների բաժնի վարիչը: Երկար տարիներ գրադպում է հայ ժողովորի ազգային ազատագրական շարժման, հայ-ռուսական հարաբերությունների և հայոց ցեղասպանության ինդիրներով: Հոդվածն առաջին անգամ լույս է տևել «Պատմաբանասիրական հանդեսում» (Երևան, 1986, թիվ 2): Տպադրությունը է աննշան փոփոխություններով:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՇՈՒՐԳԱԿԱՆ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ Ամփոփում

Թուրք պատմաբանները, ինչպես հայտնի է, ժխտում են 1915-1916 թթ. ցեղասպանության փաստը Օսմանյան կայսրության մեջ: Անտեսելով պատմական իրողությունը, արհամարիելով սկզբնադրյուրները, գիտական ուսումնասիրությունները և բազմաթիվ այլ հրատարակություններ՝ նրանք հայտարարում են, թե այդ ամենը հորինված է հայասեր պացիֆիստների կողմից և, հետևապես, միտումնավոր է: Այդ հեղինակները սակայն «մոռանում են», որ մի շաբաթ երկրներում հրապարակված փաստաթղթերի ժողովածուներում, պետական արխիվներում, ինչպես նաև ժամանակին լույս տեսած այլ հրատարակություններում պահպանվել են նյութեր ու սկզբնադրյուրներ, որոնք, ունենալով թուրքամետ բնույթ, այնուամենայնիվ, ընդունում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը:

Հոդվածում բերված են գերմանական պաշտոնական, անձանց՝ գեսապանների, հյուպատոսների, զինվորական ներկայացուցիչների, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան պետական գործիչների վկայություններն այն մասին, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքների կառավարությունը, իսկապես նախօրոք ընդունված ծրագրի համաձայն, կազմակերպել է արևմտահայերի զանգվածային ջարդեր՝ ցեղասպանություն ամենայն դաժանությամբ: Այս վկայություններն արդեն չեն կարող հերթել ամենամոլի կեղծարարներն անգամ:

²⁵ Memoirs of Halide Edip. New York - London, p. 387.

²⁶ Los Angeles Examiner, August 1, 1926.

M. G. NERSISSIAN

Professor Nersessian is a member of the National Academy of Sciences of Armenia, directs the Department of Genocide Studies of its Institute of History and is editor of *Batma-Banasirakan Handes* (Historical-Philological Review). He has a long standing interest in and numerous publications on Armeno-Russian relations, the Armenian liberation movement and Genocide. This article is being reproduced, with minor changes, from *Batma-Banasirakan Handes* (2, 1986).

THE ARMENIAN GENOCIDE
IN GERMAN AND TURKISH SOURCES
Summary

It is well known that Turkish historians deny the fact of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire. They ignore historical facts, ample documentation, and scholarly research; they claim that these are fabrications by Armenophile pacifists. In doing so, Turkish historians "forget" that the archives of some countries and many contemporary publications which can be described only as Turkophile contain documents and original sources which recognize the fact of the Genocide.

This article presents the testimony of German officials (ambassadors, consuls, military representatives) and Turkish officials which prove that in fact the Young Turk government organized the mass murder of Western Armenians in a premeditated manner during the First World War.

ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԻՋԱՑԵԼՑԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:
Ներկայում Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինս-
տիտուտի հայ գաղթավայրերի պատմության քածելի
վարիչն է: Հիմնական աշխատությունները վերաբ-
րում են հայ գաղթավայրերի և հայոց ցեղասպանու-
թյան խնդիրներին: Սույն հոդվածի նյութերը որպես
զեկուցում կարդացվել են 1994 թ. Խոկտնեմբերին ծ-
րանում կայացած գերմանահայկական պատմաբան-
ների գիտաժողովում: Տպագրվել է առաջին անգամ:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(համառոտ պկնարկ)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքական կառավարության կողմից իրագործված հայ ժողովրդի ցեղասպանության լուսաբանման արդիական նշանակությունը կապված է, նաև Թուրքական կողմից այն դիրքորոշման հետ, որի նպատակն է ժխտել Թուրքիայում կատարված հայ բնակչության բնաջնջման փաստը: Թուրքական գործիքները, պատմաբանները, բաղադրական պատմաբանները և պատմաբանները այս ժամանակակից առաջնահայության մեջ առաջատար են այս պատմաբանության մեջ:

Սույն հաղորդումը շարադրված է, նշված արխիվից բաղկած փաստաթղթերի հիման վրա: Ենթակա թեմայի բնույթից՝ լայն տեղ ենք տալու փաստաթղթերի բովանդակությանը: Կարծում ենք, ներկա իրադրության պայմաններում, եթե թուրքական կողմը համա-

որքեն չի ուզում ընդունել հայոց եղեռնի փաստը, նյութերի բովանդակության ներկայացմանն առավելություն տալը լիովին բացարձի է:

Թուրքիայում հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթեցմանը և կոտորածին զոհ դարձան 1,5 միլիոն հայեր, իսկ նրանց հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստանը, պատմական Հայաստանի տարածի 9/10 մասը, վերածվեց ավերակների ու մոխրակույտերի: Բնականորեն առաջանում է այն հարցը, թե ինչու երիտթուրքական կառավարությունն իր պանթյուրքական պլանների հրաֆործման ժանապարհին առաջին հարվածն ուղղվեց հենց հայերի դեմ: Այս աղերսով նշենք երեք նկատառում:

1. Ξαյხεր կրօնական և մշակութային առումով բոլորից առավել էին դիմագրավում խալամացման-օսմանացման բաղականությանը, մինչեղ սլովենները, չերնոգորյանները և նույնիսկ սերբերի մի մասը ընկրկեցին մահմեդական հոգևորականության ծընշման տակ:

2. Թուրքիայի տարածի ահազգին մասը կազմում էր Արևմտյան Հայաստանը, այսինքն Արևելյան Անատոլիան, և այդ պատճառով էլ երիտթուրքերի վերջնական նպատակի իրականացման, այն է՝ Միջերկրականից մինչև Ալբայ պանթյուրքական պետության ըստեղծման ժանապարհին խանութագութեան մասը:

3. Եվ, վերջապես, պատերազմական իրավիճակը երիտթուր-
բական կառավարությանը հնարավորություն էր տվել ավելի հեշ-
տությամբ «հաշիվ տեսնել» հայերի հետ, քանի որ հայկական վիլա-
յեթների բնակչությունը զրկված էր դրսի աշխարհի անմիջական
օգնությունից:

Մի փոքր առաջ ընկնելով՝ նշենք, որ երրորդ նկատառման տեսակետից ուշագրավ է Կ.Պոլսում գերմանական դեսպան Ֆերնստորֆի 1918 թ. հունվարի 19-ի գաղտնի հաղորդագիրը ուայխսկանցւեր Հերտինսդին: «Բանի որ Թուրքիան այսօր սպառովված է, նացիոնալիզմով, -հաղորդում էր դեսպանը, -ապա անատոլիական-հայկական հարցին ավելի մեծ նշանակություն է, տրվում, բան արաբականին, որովհետև առաջին դեպքում խոսք ազգային Թուրքերի և Քրիստոնյաների մասին է... Ընդսմին, եռկրի արաբական մասերի հարցում Թուրքական կառավարությունը, հավանաբար, ավելի շուտ պատրաստ է զիջումների: Խմ ներկայությամբ մեծ վեզիրը (Թաղեամթը-Վ.Մ.) արտահայտվեց այն առումով, թե Թուրքիան կկարողանար «կամովին» երկրի արաբական մասերին տրամադրել որոշակի ինք-

Նալլարություն, բանի որ այդ դեպքում խոսեց մահմեդականների մասին է:¹

Հայոց եղեննի հարցերը աչի ընկնող տեղ են գրավում Թուրքիայում համատարմագրված գերմանական հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների 1915-1918 թթ. զեկույցներում, հաղորդագրություններում, հեռագրերում և այլ կարգի գրություններում: Հյուպատոսներ և փոխհյուպատոսներ ծոյրներ-Ռիխտերը (Երգում), Ռյոսլերը (Հալեպ), Հոֆմանը (Ալեքսանդրետ), Բյուգեն (Աղանա), Հոլշտայնը (Մոսուլ), Կուկինֆը (Սամսուն), Վեհրտը, Բերգֆելդը (Սիլաս, Տրապիզոն) և այլի իրենց հաղորդումներում, որոնք հիմնականում հասցեագրված են Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանին, Գերմանիայի արտգործնախարարությանը և ույսիսկանցլերին և ուղարկվել են «գալատին» կամ «իմաստ գալտոնի» մակագրով, հանգամանորեն տվել են արևմտահայ Քաջաֆներից ու գյուղերից կատարված հայ բնակչության տեղահանության ու կոտորածի զարհութելի պատկեր:

Սկսենք Սամսունի փոխհյուպատոս Կուլիկիոֆի հաղորդագրությունից. 1915 թ. հուլիսի 4-ին Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմին ուղղած իր զեկույցում նա ընդգծում էր, թե հայքնակչության բռնագաղթեցումն ու կոտորածը միմյանց հավասարագոր երևույթ են: Թուրքական կառավարության կողմից «կիրառվող միջոցառումները, որոնք տեղի են ունենում անտառլիական բոլոր վիլայեթներում, այնքան դաժան են և հակասում են մարդկային զգայնությանը, որ դրանց չի կարելի վերաբերել անտարբեր: Խոսքը ոչ պակաս, բան մի ամբողջ ծողովրդի ոչնչացման կամ բռնի խւամացման մասին է... Կառավարությունը հայկական բոլոր տներն է ուղարկել մահմեդական մղեռանդ տղամարդկանց և կանանց՝ խւամության ընդունման պրոսպագնուած մղելու նպատակով, բնականաբար, սպառնալով ծանրագույն պատճեններ բոլոր նրանց համար, ովքեր կմնան հավատարիմ իրենց հավատին»: Անդրադառնալով Սամսունից, նրա շրջանից և այլ վայրերից բռնագաղթեցվող հայերին, որոնց իբր թե պետք է տեղափոխեն Ուրֆա, Կուլիկիոֆը փաստարկում է, թե ոչ մի ախտրված հայ տեղ չի հասել: «Երկրի խորից բոլորը տեղեկացնում են ամբողջ Քաղաքների հայ բռնակչության անհետացման մասին»,² -շեշտում էր փոխհյուպատոսը:

¹ Das politische Archiv des auswärtigen Amts des kaiserlichen Deutschlands (Politarchiv), R. 14098, Ab. 3174.

² Ibid., R 14086, AB. 1158.

պատոս ծոյբներ-Ռիխտերը: Նա նաև գերմանական այն սակավաթիվ դիվանագետներից էր, որոնք չէին թաքցնում նաև, թե կուզա պասիվ ձևով, իրենց վրդովլունքը սեփական կառավարության վարժագծի հանդեպ: 1915 թ. օգոստոսի 5-ին Կ.Պոլսի գերմանական դեսպան Հոհենլու-Լանգենբուրգին նա տեղյակ էր պահում, թե հայոց տեղահանումն ավարտված է՝ միաժամանակ նշելով, որ «կառավարությունն ու զինվորական իշխանությունները հայերի դեմ կիրառեցին անսելի դաժան միջոցները: Բոլոր այն հայերը, որոնք դեռևս զենքը ձեռներին ծառայում էին, դուրս հանվեցին բանակից և տեղակայվեցին աշխատանքային գումարտակներում: Էրգրումի և Պատինայի սարահարթերի բնակիչ հայերը, որոնք կազմված էին կանանցից, երեխաներից և ծերերից, վտարվեցին իրենց գյուղերից և հարկադրաբար պետք է բավերին Միջագետք: Այդ միջոցառումը իրագործվեց մարդիկ Մամախաթունի, Սանսարի, Եփրատի կամուրջի և Փերեզի մոտ բողերի և Թուրքական կամավորական ջոկատների կողմից ենթիվը հասնում է 10-20 հազարի³: Նրա վկայությամբ, նույն ճակատագիրն էին բաժանել նաև Էրզնչանի հայերը՝ Սատանայի կիրծ տիխառիչակ անունը վաստակած կեմախի կիրծով անցնելիս: «Երանչանի սարահարթի բնակիչները կեմախի կիրծով անցնելիս, շատ իսկ կանանց առկանգել են: Ընդ որում, ինչպես ինձ արժանահավատ աղյուրից հայտնվել է, կոտորածին մասնակցել են Թուրքական զինվորականներն ու ժանդարմները»: Հյուպատոսը կարևոր է համարել առանձնացնել նաև այն, որ Մյուս վիլայեթներում սպանվածների թիվն էլ ավելի մեծ է. «Խնուսի սարահարթում տեղի է ունեցել մեծ կոտորած, իսկ Տրավիզոնի վիլայեթում բոլոր տղամարդկանց սպանել են: Էրզնչանում իմ գտնվելու ժամանակ, -գրում էր նա, -այնտեղով անցնող Տրավիզոնից բշվածների շարայուների մեջ ես փաստորեն բոլորովին ոչ մի տղամարդ չտեսա»⁴: Դատելով հյուպատոսի զեկուցագրերից, նա հանդգնել էր Թուրքական իշխանություններին բոլոր ներկայացնել հայերին կոտորելու աղերսով: «Այն բանից հետո, եթե հայտնի դարձավ կեմախի, Խնուսի, Դերջանի մոտ տեղի ունեցած ջարդի մասին, ես խիստ բողոքեցի վալիին (Էր-

Տարիուկես անց, 1916 թ. դեկտեմբերին, Մյունխեն վերադարձած ծոյբներ-Ռիխտերը, ընդհանրացնելով իր ձեռքի տակ եղած վավերագրերը, պիտի կրկին վկայեր, որ արևմտահայության ծննդող մեծամասնությունը դարձել է, թուրքական բարբարոսության զորե: «Այս ցեղի (հայերի-Վ.Մ.) հարկադրաբար ախսորված մնացորդները, որոնք դեռ ապրում են Միջագետքում, գտնվում են ծայր սատիճան անմիթար վիճակում: Զափազանցություն չէ ամենևին, եթե ասում են, որ թուրքահայերը, բացառությամբ Կ.Պոլսում և մյուս մեծ բարդարությունների, միևնույն է, թե ոչնչացված են»⁵:

Երիտթուրքական կառավարության ծրագրով բռնագաղթեցումը դարձավ հայ բնակչությանը զանգվածաբար ոչնչացնելու ձև: Այդ բանը գիտեին ոչ միայն Թուրքիայում ծառայող գերմանացիները, այլև նրանց հայրենակից շատ գործիչներ բուն Գերմանիայում: Նրանցից մեկը հայկական հարցին իրազեկ ռայխստագի անդամ երցբերքը էր: 1916 թ. մարտի 3-ի իր հուշագրում, որ նախատեսված էր ենվերին ու Թալեաթին հանձնելու համար, նա գրում էր. «Կարելի է ենթադրել, թե բռնագաղթեցումը պատճի ավելի մեղմ ձև է, բայց սպանելը: Բայց իրականում առաջինը երկրորդից շատ ժիշ է տարբերվում: Այն դեպքում, եթե կոտորածի ժամանակ միշտ էլ ումանց հաջողվում է ծողովքը, թա՞նվել կամ փախչել լեռները, բռնագաղթեցման ժամանակ կենդանի մնալու շանսերը շատ ժիշ են: Մարդկանց անասնահոտերի նման ժշում են նշանակված վայրերը: Եվ այդպիսով ախսորյալները մահանում են սովոր ու ցրտից»⁶:

Հայոց բռնագաղթեցումն ու կոտորածը հանգամանորն արտացոլվել են Ալեքսանդրետի գերմանական փոխիրուպատոս Հոֆմանի զեկուցագրում: 1915 թ. հոկտեմբերին մեկ ամսով փոխարինելով Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերին՝ նա նոյեմբերի 8-ին նրան է ներկայացնում փաստերով և եղբակացություններով առլեցուն մի ընդարձակ հաղորդագիր-զեկույց: Նա հայտնում է, որ հոկտեմբերին բռնագաղթեցումն իր արցանների մեջ է, առել անխափի ամբողջ Անատոլիայի, ընդհուպ մինչև Կ.Պոլսի դարպաններն ընկած շրջանների հայերին: «Կարելի է հաստատապես ասել, -պնդում էր նա, -որ բուն հայկական վիլայեթներում բռնագաղթեցումը ուղեկցվել է մանկական հասակից բարձր արական սեփի հայերի զանգվածային ջարդով, իսկ շատ տեղերում էլ՝ հայկական բնակավայրերի ազգաբնակչության գլխուվին ոչնչացմամբ»: Հոփմանը նույնպես հավաստում էր, որ հայկական վիլայեթներում բռնագաղթեցումը ընդունել է դաշտան, անմարդկային և բարբարոսական կերպարան, կատարվել է

³ Ibid., R 14088, Ab. 28584:

⁴ Ibid.:

⁵ Ibid.:

⁶ Ibid., R 14090, Ab. 33457:

⁷ Ibid., R 14090, Ab. 5914:

այնպիսի եղանակով, որ Հալեպի, Մոսուլի, Թել-Արիադի, Ռաս-Էլ-Այնի հավաքայանները հասել են ուժեղ և առողջ մարդկանց համբավ ունեցող այս ժողովրդի սոսկ ողորմնելի բեկորները։ Հոփմանը երիտթուրքին մերկացնելու անհրաժեշտությամբ այնուհետև բերում է Հալեպում բռնազաղթեցման գծով կոմիսար Էյուբ-բեյի կողմից անձամբ իրեն ուղղված հետևյալ հանդիմանական խոսքերը։ «Դուք (գերմանացիներդ) առաջլա պես չե՞ հասկանում, թե ինչ ենք մենք ուզում։ Մենք ուզում ենք արմատախիլ անել հայ անունո»⁸։

Բոնագդաղթեցման և նրա տարած զոհերի ահասարության պատկերը վավերագրական ժանր նկարագրություն են գտել ժամանակին Թավրիզի գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչյան, իսկ 1915 թ. վերջերից նաև Հալեպի գերմանական հյուպատոսարանի աշխատակից Վիլհելմլիտենի «Գրառումներում Բաղդադից Հալեպ կատարած ծանապարհորդությունից ստացած տպալորությունների մասին» վերնագրով։ Վիլհելմլիտենն այդ ժանր ուղղելությունը ձեռնարկել էր Հալեպի հյուպատոս Ռյուլերի հանձնարարությամբ՝ խնդիր ունենալով ի մոտ իրազեկ դառնալ Միջազգետքանագթեցված հայության վիճակին՝ Բաղդադից Հալեպ ընկած 18 կայարան-կետերում՝ Բաղդադից և Աբու-Մսիրից սկսած մինչև Հալեպ, ներառյալ Դեր Էլ-Չորը։ Զիասայիլ վրա 1916 թ. հունվարի 17-ից մինչև փետրվարի 4-ը կատարած ուղերության ընթացքում նրա կազմած նոթերը, հիրավի, ունեն վավերագրական փաստաթղթի ուժ, բայց որ, ինչպես հեղինակն ինքն է գրում, նա «կիսափայտացած մատներով իր գրառման գրույկում սղագրել է իր դիտարկումները, տեսածն ու լսածը», որ օրին, ժամ առ ժամ, րոպե առ րոպե։ «Գրառումներում» պատկերված են բնաշնչված հայերի սոսկալի տեսարանները, որոնք լուսանկարչական ծգրությամբ վերարտադրել են գերմանացի դիվանագետը՝ կարծես թե նպատակ ունենալով կանխելու ապագայում Թուրքիայում Հայոց եղեննի փաստը ժխտել միտող ամեն մի փորձ։ Վիլհելմլիտենի «Գրառումների» դեմ, իրով, ոչ մի կեղծարար ի վիճակի չէ սուր ծոճել։ «Գրառումների» վերջում Վիլհելմլիտենը հավաստում էր. «Թուրքիայում ամենուրեք, որտեղ անապատի ավագները հարեւանում են բնակալայրերին, այս օրերին կատարվում է նման ողբերգություն նրա հարյուր հազարավոր մասնակիցների հետ։ Հայերին Թուրքերն անվանում են ոչ թե գերիներ, այլ վերաբնակիչներ (մուջահիճներ), և նրանք ևս իրենց այդպես են կոչում։ Եվ մահվան ամենազգվելի այդ տեսակը պաշտոնական հաղորդագրության մեջ կոչվում է «վերաբնակեցում»։ «Ի՞նչ է լինելու

Նրանց հետ», այսինքն բռնագաղթեցված հայերի հետ, ծանապարհին հարցնում էր գերմանացի դիվանագետը Թուրքերից: «Նրանք կմեռնեն», - հիտեւում էր պատասխանը: Այդպիսին էր կառավարության հանդեպ ժանդարմերիայի և զինված այլ միավորումների կույր հօնագանդության հետևանքը⁹:

Վերը բերվեց սոսկ մի քանի օրինակ հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատկերը ներկայացնող Շուրբիայում ծառայած գերմանացի առանձին դիվանագետների բնութագրումներից: Տեղի սղության պատճառով բաց ենք Թողնում մյուսների շատ հաղորդագրությունները¹⁰: Սակայն չենք կարող շրջանցել Հայեսի հյուպատոս Ռյոսլերին և չնշել այն գրավոր բացատրությունները, որ նա ուղղել է գերմանական կանցլեր Բետման-Հոլվեգին 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին՝ նույն թվականի հոկտեմբերին «Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգում» ընթերցողին ապակողմնորոշող երկու հրապարակման կապակցությամբ: Հայերի ցեղասպանության խնդրում հասդիմանելով թերթին՝ Ռյոսլերը ուղիսկանցլերին զեկուցում էր, որ թերթի վերաբերմունքը ցույց է տալիս, որ Գերմանիայում հասարակությունը տեղյակ չէ, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում: Ռայխսկանցլերին տեղյակ պահելով այն մասին, որ Թուրքիայի ներին գործերի մինհստրության կողմից բռնագաղթեցման գծով Հայեա ուղարկված կոմիսարը հայտարարել է, թե «մեզ պետք է Հայաստան առանց հայերի», Ռյոսլերը այնուհետև գրում էր. «Դա այն սկզբունքն է («Հայաստան առանց հայերի» սկզբունքը), որով դեկալարվել և դեռ ելի դեկալարվում է թուրքական կառավարությունը, և նրա իրականացման նպատակով Փոքր Ասիայից ամբողջ հայ բնակչության 4/5-ը, ներառյալ կանայք և երեխաներ, արտաքսվել են իրենց բնակվայրերից և բշվել, մեծ մասամբ հիտիոտն, երկարատև ծանապարհով Միջազգեան և Սիրիա»¹¹:

Սյուլերը կարևոր էր համարում իր կառավարությանը մի ավելորդ անգամ և նիշեցնել, որ տարագրյալների գերակշիռ մասը կործանվել է սովոր, ուժասպառությունից ու հիվանդություններից և դեռ շարունակում է դառնալ դրանց զրից, «չխոսելով այլս կառավարական օրգանների և վերջիններիս զրակոչած և ոգեշնչած բնակչության կողմից հայերի կանխամտածված ոչնչացման մա-

⁹ Ibid., R 14090, Ab. 4598 16:

¹⁰ Դրանք պավագի մեծ ընդգրկմամբ տեղ են գտնել մեր կազմած "Армянский вопрос и геноцид армян в Турции. Материалы Политархива МИД кайзеровской Германии" ժողովածություն, Երևան, 1995:

¹¹ *Politarchiv*, R 14089, Ab. 468.

սին»¹²: Ոյոսլերի հաշվումներից տեղեկանում ենք, որ Արևմտյան Հայաստանից բաված հայերի 75 %-ը 1915 թ. աշնան կեսերին զոհվել էր: Մնացածները, գրում եր նա, որոնք եկել հասել են Միջագետք (օրինակ՝ Ռաս Էլ-Ային կամ Թել-Արփադ), այն աստիճանի հալումաց է-ին դարձել, որ նրանց մեծ մասն էլ զոհվեց: Միաժամանակ, Ռյուսլեր հանդիմանում է թերթի խմբագրությանը, որը կասկածի տակ առել 800.000 հայերի ոչնչացման մասին անգիտական տվյալները: «Ճավո՞ սրտի, դա չի բացավում, -գրում էր նա: Մահացությունը Միջագետք և Սիրիա եկող հայերի մեջ արտակարգ մեծ է, և դեռ երկար ժամանակ մնալու է բարձր՝ որպես բռնագաղթեցման անմիջական հետևանք, բռնագաղթեցում, որի վերջը բոլորովին էլ չի մոտեցել: Այդպիսի պայմաններում, ինչպես երեսում է, զոհվածների 800.000-ի հասնող թիվը, դրան լրջորեն վերաբերվող շրջաններում, որոնք կարող են ավելի լավ իրազեկված լինել, բան ուրիշները, դիտվում է որպես հավանական և նույնիսկ հնարավոր է համարվում, որ այդ թիվը ավելի մեծ է»¹³: Այս թվաբանակը մենք չենք բնարթ. աշնանը, երբ բռնագաղթն ու կոտորած դեռևս ուժգնորեն շարունակվում էին, և երկրորդ, Ռյոսլերն ինքը, նկատելով այս հանգամանքը, գտնում է, որ արդեն այդ պահին կոտորվածների թիվը պետք է ավելին լիներ: Նշենք միայն, որ Ռյոսլերի տվյալները հիմնված էին արժանահավատ աղյուրների վրա, բանի որ Հալեպը, որտեղ նա ծառայում էր 1913-1918 թթ., այն վայրոն էր, ուր գալիս էին շարասյունները:

Այսպես կոչված, «հայկական ապստամբությունների», «լըռնագետներն արտահայտել են իրենց կարծիքը: Նրանք բոլորը ժըխտում են թուրքական կողմի մեղադրանքները, գտնում, որ դրանք զուտ պրոպագանդիստական միտվածություն ունեն՝ արդարացնելու համար հայերի դեմ գործադրված բռնություններն ու կոտորածները: Նրանք անվարան փաստարկում էին այն իրողությունը, որ պատճիք չոկատներն ու ջարդարանները դեկազնարկում էին երիտմուրիարեն կատարել այս: Հ ֆիրբյութերը նշված աղերսով մեջբերել է Թալեաթի կողմից 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին Հալեպի պրեֆեկտուրա լրացուցիչ կարգով ուղարկված հետևյալ հրամանը. «Ձեզ արդեն հայտնի է այն մասին, որ Զեմիետի ցուցումով որոշված է գլխովին

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող հայերին: Նրանք, ովքեր դեմ դուրս կդան այդ որոշմանը, չեն կարող մնալ զբաղեցրած պաշտոններում: Որքան էլ որ դաժան լինեն գործադրվող միջոցառումները, պետք է վերջ դուվի հայերի գոյությանը: Ոչ մի ուշադրություն չդարձնեմ ոչ կանանց, ոչ երեխանների ու հիվանդների, ոչ էլ խղճի խայթի վրա: Ներբին գործերի մինհստր Թալեաթ»¹⁴:

Միջազգային հասարակական կարծիքից իր բուն նպատակները թաքցնելու համար երիտթուրքական կառավարությունը պաշտոնական մակարդակով սկսեց տարածել այն բացարձակ կեղծիքը, որ հայերի տեղահանություններն իրականացվում են իբր թե միայն ծակատամերձ շրջաններում, թելադրված են ուղմական նկատառումներով, և իբր դրանք կյանքի են կոչված ծնշելու կառավարության դեմ ուղղված հայկական ապստամբությունները: Ալեքսանդրետի հյուպատոս Հոփմանը 1915 թ. նոյեմբերի 8-ի իր կազմած ընդարձակ ամփոփագրում այս առիթով նշում էր, թե այլ է խնդիրը, եթե հայերի բռնագաղթեցումը կապում են այն երկյուղի հետ, որ իբր թե թշնամական ներխուժման դեպքում հայերը կարող են հանդես գալ թշնամու հետ միասին: «Այդ երկյուղը, անկասկած, հիմնավորված կիններ, -գրում էր նա, -եթե այն վերաբերեք ոչ միայն հայերին, այլև Թուրքիայի մյուս բրիտոնյաններին և անգամ շատ մահմեդականների, ինչպես բեղերան կուսակցության բրդերին և երաքի ու Արաբացիայի արաբական նշանավոր խոշոր ցեղերին: Համենայն դեպս, ակնհայտ է, որ դրանով կարող է արդարացնել միայն այն տարածեների մաքրումը, որոնք գտնվում են վտանգի տակ, այսինքն՝ ամենից առաջ առափնյա շրջանների և էտապային ծանապարհների երկայնով ընկած մարզերի տարածեները բայց ոչ երբեք հայերի արտասումն առհասարակ: Դրան համապատասխան, թերևս, ծշմարտությանը բոլորից մոտ է այն ենթադրությունը, հայերի դեմ հարուցվող մեղադրանքներին չտալով լուրջ նշանակություն, որ թուրքական կառավարությունը պատերազմը դիտել է որպես ցանկալի առիթ այն բանի համար, որպեսզի ներկա պատերազմի անսպասելիորեն ներկայացրած բարենպաստ իրադրության մեջ մեկնդմիշտ ոչնչացնի հայ բնակչությանը»¹⁵:

«Հայկական խոռվության՝ մասին թուրքական պնդումները կտրուկ կերպով հերթել է ծոյրներ-Ռիխտերը՝ շեշտելով, որ կանխամտածված և նախապատրաստված հայկական համընդհանուր խոռվության վերաբերյալ որևէ ապացույց բացակայում է: Նա իր ասե-

¹⁴ Vierbücher H., Armenien 1915. Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken, Bremen, 1987, S. 82 (Anhang).

¹⁵ Politarchiv, R 14090, Ab. 2889 16.

Լին ապացուցում է երգրումի օրինակով, նշելով, որ երգրումի վիճայիթում չեն գտել ոչ զենք, ոչ էլ անվանարկող որևէ փաստաթուղթ: «Եթե այստեղ պլանավորվեր խռովություն, -հայտնում էր նա, -ապա դրա համար շատ հարմար ժամանակ էր հունվարը, եթե ուսւները երգրումից կանգնած էին 35 կմ հինավորության վրա, և ժամանակամերին երգրումի կայագորում կազմված էր ընդամենը մի բանի հարյուր մարդուց, այն ժամանակ, եթե երգրումում միայն աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկված էին 3-4 հազար հայեր»¹⁶. Մնում է ավելացնել, որ ծոյթներ-Ռիխտերի փաստարկումներն անվիճակարույց են և անառարկելի:

Գերմանական դիվանագետներն ու զինվորական գործիչները, իսկապես, շատ լավ տեղյակ էին հայերին մեղադրող թուրքական պրոպագանդի նպատակներին: Շատ ծշմարիտ է, օրինակ, թուրքական 4-րդ բանակի շտարի պետ, հետագայում Վրաստանում Գերմանիայի գերագույն կոմիսար ոչ անհայտ գնդապետ (հետո գեներալ) ֆոն Կրեսի կարծիքը, որ նա այս կապակցությամբ հայտնել էր Ռյուլերին դեռ 1915 թ. նոյեմբերին: «Եթե թուրքերը կարգադրում են ծանապարին սպանել հայ տղամարդկանց, նրանք դիմում են այն պատճը վակին, թե պետք է պաշտպանվեն խռովությունից, եթե բոնարդում և առևանգվում են կանայք, նրանք դիմում են այն պատրվակին, թե չեն կարող վերահսկել բրդերին ու ժամանակամերին»¹⁷:

Թուրքական կառավարության՝ հայերի հասցեին մոգոնած կեղծիքները ժխտելու հարցում հստակ դիրքորոշում էր բռնել նաև Աղանայի գերմանական փոխհյուպատոս Բյուզեն: Նա պարզ ու հըսդրությունից բխող գաղափարի հիմնավորումն ու պաշտպանությունը կանոնավոր ստուգման դեպքում կրոցնում է իր ուժը: Համենայն դեպքում որ նկատի են առնվորմ Ադանայի պայմանները (որտեղ ուղղմական առումով ոչ մի կարևոր բան բացահայտել չի կարելի), հայկական լրտեսության մասին կասկածանքը դատարկ գրպարտություն է»¹⁸:

Թուրքերի հակահայկական պրոպագանդան նույնիսկ հնարել էր հայերի կամ այսպես կոչված հայկական բանդաների կողմից «թուրքերին կոտորելու» վերսիան, որին սովորաբար դիմում էին հայկական ջարդեր սկսելուց առաջ: Կոստանդնուպոլսում գերմանական ուղղիթենտը, ուայսստագի անդամ երցբերգերի խոսքերով «խիստ վստահելի այդ աղբյուրը», օրինակ, 1918 թ. փետրվարին նույն երց-

բերգերին տեղյակ էր պահել, որ թուրքական կառավարությունը պարզապես թիսել է «հայկական բանդաների մասին» կեղծիքը, բանդաներ, որոնք իբր թե դաժանորեն են վարվել թուրք բնակչության հետ: Ուղղիթենտը երցբերգերին գգուշացնում էր, որ տվյալ դեպքում «խոսք սոսկ պատրիվակի մասին է, որը կարող է օգտագործվել երկրի ներսում հայերի կամ թրիստոնյաների մնացորդների ոչնչացման համար»: Բոլորը համոզված են, որ խոսքը թուրքական իշխանությունների հորինած հերյուրանքի մասին է (ընդգծումը-Վ.Ս.):¹⁹ Ուղղիթենտը վերջում երցբերգերի միջոցով գերմանական և ավստրո-հունգարական կառավարություններին հայտնում էր իր հետևյալ մտավախությունը: «Բոլոր դեպքերում թրիստոնյաների կողմից Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դեմ շատ մեծ կշտամբաններ են առաջադրվելու այն բանի համար, որ նրանք թույլ են տալիս նման բաներ (հայերի կոտորածներ-Վ.Ս.), վճռական միջոցներ չձեռնարկելով այդպիսի կամայականության դեմ: Եթե փաստորն նորից սկսվի կոտորածը, ապա այդ դեպքում, որքան էլ որ ես ափսոսում եմ, ստիպված եմ լինելու ասել, որ այդ կշտամբանները առաջադրվում են արդարացիորեն... Պատերազմից հետո մեզ համար շատ դժվար կլինի արդարանալ պատմության և մարդկության համաժողովի առաջ»²⁰.

1918 թ. մայիսից սկսած գերմանական կառավարությունը բանից համանման գգուշացնումներ է ստանում թուրքական գործերին թերևս բոլորից ավելի լավատեյակ գեներալ Լոսովից: Իր հեռագրերից մեկում նա նշում էր, «Թուրքական բաղաբականության նպատակը, ինչպես ես միշտ կրկնել եմ, հայկական շրջանների հետագա զալթումը է, և հայերի բնաշնչումը: Թալեաթի և Էնվերի բուլոր հակառակ հավաստիացումները կեղծիք են... Եթե պետք է կանխվի հայերի բնաշնչումը, ապա անհրաժեշտ է անմիջական մշտական ծնշում գործադրել թուրքիայի վրա... Պահանջվում են անմիջական գործողություններ»²¹: Սակայն գերմանական կառավարությանն այս անգամ էլ ձեռնոտու չեր ունկնդրել ողջամիտ գործիչների ձայնին, և 1918 թ. երտթուրքերը Արևելյան Հայաստանությունը: Կանդորեն շարունակեցին իրենց հայասպան բաղաբականությունը:

Տեղի սղության պատճառով մենք հատուկ բննության նյութը չենք դարձնում հայոց ցեղասպանության մեջ կայզերական Գերմանիայի կառավարության մեղսակցության հարցը: Սակայն այս աղերսով չենք կարող չըերել հայոց ցեղասպանության «բաղաբական ու

¹⁶ Ibid., R 14088, Ab. 28584:

¹⁷ Ibid., R 14089, Ab. 36213:

¹⁸ Ibid., Konst./Annera, 96, Ab. 5932-10 12:

¹⁹ Ibid., R 14098, Ab. 10208:

²⁰ Ibid.:

²¹ Ibid., R 22340, Ab. 1061:

ռազմական պատճառները» վերտառությունը կրող հատվածը Ադանայի գերմանական փոխյուսպատոսի 1915 թ. նոյեմբերի 8-ին՝ գերմանական կառավարությանը հղած զեկույցից: Այդ համորդագրության մեջ Հովմանը հարկավոր է, համարել նաև մեջբերել հայ հոգերականի՝ խնդրու առարկա հարցին վերաբերող հանդիմանական խոսքերը, որ վերջինս ասել էր փոխյուսպատոսի երեսին: «Քրիստոնյա բնակչությունը,-գրում էր փոխյուսպատոսը,-որը դարձել էր բռնագաղթեցման վկան, համոզված է Գերմանիայի մեղսակցության և նրա լիակատար անտարերության մեջ... Իրեն՝ հայերը, բնականարար առհասարան; համոզված են մեր մեղսակցության, եթե չասեմ մեր լիակատար հրձիգության մեջ: Եվ նույնիսկ այնտեղ, որտեղ որպես բացառություն ակնհայտ է դառնում, որ մեր չմիջամտելը ոչ թե հավանություն տալու, այլ բաղամական և ռազմական նկատելի պայմանների հետևանք է, գերմանացիներին վերագրվում է մեղսակցություն, որովհետև նրանք բնեցրել-հանգստացրել են հայ ժողովրդին լիակատար անվտանգավորության գիտակցությամբ: Այսպես, մի սառնարյուն դատող հայ (բռողբական) եկեղեցական ինձասաց. «Մենք (հայերս) մտադրվել ենք լոյալ մնալ այնքան ժամանակ, բանի դեռ չեմ սկսվել բռնագաղթեցումը: Եթե մենք բոլորս այն ժամանակ դիմադրություն ցույց տայինք մեր ժողովրդի դեմ նյութվող կոտորածին, ապա կդառնայինք դրության տերը և այսօր դատապարտված չենք լինի կործանման: Սակայն մեր բոլոր գերմանացի բարեկամները Մարաշում, Հարունիենում, Ուրֆայում, Մալաթիայում և Մամուրեթ-ուլ-Ազիգում համառորեն մեզ խորհուրդ էին հավատացինք հրանց, և այն, որ մենք հավատ ընծայեցինք գերմանացիների ազդեցությանը, դարձավ մեզ համար չար ծակատագիր»²².

Թե ինչ հետևանք ունեցավ գերմանացիների խորհուրդներին ունկնդրելը, դա ստուգափես ծիշտ է շեշտել «սառնարյուն» հայ հոգերականը՝ «կործանման դատապարտվելը»: Մնում է միայն Ծըգրտել, որ Թուրքիայում գործող գերմանացի աստիճանավորների նմանօրինակ խորհուրդները բխում են սեփական կառավարության հանձնարարականից՝ ջլատելու հայոց դիմադրողական ուժը, նրանց հետու պահելով իրենց դաշնակից թուրքերին դիմադրելուց:

Գրեթե բոլոր գերմանական դիվանագիտական աշխատողների՝ հայոց ցեղասպանության առիթով տված հաղորդագրություններում շոշափվում է, նաև նրա պատճառների խնդիրը: Նրանք բոլորը

հայտնում են այն միասնական կարծիքը, թե երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված հայ բնակչության կոտորածը բխում էր Թուրքիայի բոլոր քրիստոնյաներին թուրքացնելու, միասնական թուրքական մեկ ազգ և ազգային պետություն ստեղծելու պանթյուրքական ծրագրերից: «Երիտթուրքական կոմիտեի մեծ մասը կանգնած է, այն տեսակետի վրա, որ Թուրքական կայսրությունը պէտք է կառուցված լինի միայն մահմեդական, պանթյուրքական հիմքի վրա, -1916 թ. դեկտեմբերին կանցլեր Բետման-Հոլվեգին իրազեկում էր երգորումի նախկին հյուպատոսը: -Կայսրության ոչ-մահմեդական և ոչ-Թուրք բնակիչները պետք է մահմեդականացվեն և թուրքացվեն, իսկ այնտեղ, որտեղ դա անհնարին է՝ ոչնչացվեն:

Այդ պլանի իրագործման համար ներկա ժամանակը այդ պարուններին թվում է ամենաբարենպաստը:

Նրանց ծրագրի առաջին կետում դրված է հայերի ոչնչացումը²³:

Պանթյուրքական պլանի իրագործումը երիտթուրքերը համարել էին իրենց հիմնական խնդիրը: «Այսօր կառավարողների (Թուրքիայի) երկաթյա սկզբունքն է՝ իսլամացնել ամբողջ Թուրքիան և դրա համար գործի դնել բոլոր միջոցները»²⁴: Սրանք արդեն Սամսունի փոխյուսպատոս Կիլնոֆի խոսքերն են: Խսկ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Սետերնիխը 1916 թ. շեշտում էր այն իրողությունը, որ հայերին կոտորելու լեյտուտիվը ոչ թե կրոնական մոլուանդությունն է, այլ հայերին կայսրության մահմեդական բնակչության մեջ միաձուվելը²⁵:

Երիտթուրքերի հայացինչ պլանների մերկացմամբ 1915 թ. մի խիստ պանֆլետով հանդես եկավ Հաղեպի գերմանական ուեալական ուսումնարանի դասասուու Մարտին Նիպագեն՝ առ ի չի՛ համարելով գերմանական կառավարության և նրա գրաքննության արգելմանը: Գերմանացի ազնիվ այս մտավորականը, որը երկար տարիների աշխատանքի բերումով բաշտացյալ էր երիտթուրքական բաղադրական բարեկամին և ի լուր աշխարհի բարձրացրեց իր բողոքի ձայնը: Անդրադառնալով պանխամական պլաններին և այդ աղերսով հայերի բնաշնչման պատճառներին՝ Նիպագեն գրում էր. «Երիտթուրքի աչքին երեսում է միասնական ազգային պետության եվրոպական իդեալը... Քրիստոնյա ազգերից՝ հայերից, սիրիացիներից, հույններից երիտթուրքը երկյուղում է նրանց կուտուրական և տըն-

²² Ibid., R 14090, Ab. 2889 16:

²³ Ibid., R 14094, Ab. 33457:

²⁴ Ibid., R 14086, Ab. 22101:

²⁵ Ibid., R 14092, Ab. 18548:

տեսական գերազանցության հետևանքով և նրանց կրոնի մեջ տեսնում է խաղաղ ծանապարհով Թուրքացման արգելքը: Ուստի նրանք պետք է կամ կոտորվեն, կամ բռնի խւամացվեն»²⁶:

Ծոյրներ-Ռիխտերի, Կուկոնիֆի, Մետերնիխի և Նիփագեի նըման Թուրքիայում գործած մյուս գերմանացիները ևս հայլական ցեղասպանության հարցում նշում են նույն պատճառները:

Հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանի միջոցով ունենալով սեփական կառավարության հանձնարարականը՝ չմիջամտելու Թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող հայոց ցեղասպանությանը, Թուրքիայում Գերմանիայի դիվանագիտական և այլ կարգի ներկայացուցիչները, ինչպես տեսնանք, այնուամենայնիվ տարբեր դրսորումներով խախտում էին նշված հրահանգը և իրենց վերադասներին, ընդհուպ մինչև կանցլերը, տեղյակ պահում երիտթուրքական կառավարության բարբարոսությունների մասին՝ շատ հաճախ չժամցնելով իրենց բողոքի ձայնը Թուրքիայի և նույնիսկ սեփական կառավարության դեմ: Նըշնէ, որ նրանց զեկուցագրերն ու այլ կարգի հաղորդումները, որպես կանոն, հղվում էին «գաղտնի» կամ «խիստ գաղտնի» մակագրով և հրապարակման ենթակա չէին: Նախ դա: Եվ երկրորդ, լինելով բըրիստոյա, կրթված և եվրոպական խառնվածքի տեր մարդիկ, նրանք (համենայն դեպք, նրանցից շատերը) չէին կարող իրենց մարդափական պարտը չհամարել մեծնեղ բերել ողջ ծշմարտությունը և հաղորդումներ կատարել իրերի իսկական դրության վերաբերյալ, հանգամանորեն պատմել երիտթուրքական կառավարության կարգադրությամբ հայ բնակչության բնաշնչման մասին: Դիվանագետներից ումանք չէին կարող հաշուվել փաստորեն իրենց վերապահված լուակյաց դիտորդի դերի հետ: Հենց վերը նշված առիթով տեղին ենք համարում մեր ասելիքն ավարտել մեզ արդեն բանից ծանոթ ծոյրներ-Ռիխտերի հետևյալ խոսքներով. «Լիովին հաշվի առնելով իրերի վիճակը, ես որպես (Թուրքիայում) գերմանական կառավարության ներկայացուցիչ, իմ պարտն եմ համարել լոելյան չնայել Թուրքական կառավարության՝ հայերի դեմ կիրառվող գործողություններին և բանի որ, մի կողմից, մենք չենք կարող սկզբունքորեն արգելել այդ միջոցառումները, սակայն, մյուս կողմից, իրերի դրության համապատասխան պետք է, այնուամենայնիվ, մեզ վրա վերցնենք բարոյական պատասխանատվությունը, ես վծոեցի հասնել գոնե որքան հնարավոր է դրանց գործադրման ավելի մեղմ ձեւի: Անհարմարությունները և անգամ վտանգը, որոնք ինձ համար կապ-

ված էին իմ դիրքորոշման հետ, ես նույնպես հաջույյով վերցրի ինձ վրա այն պատճառով, որ հետագայում իմ կառավարությանը, հավանաբար, միայն հաճելի կլիներ իմանալ և հայտարարել, թե այստեղի նրա ներկայացուցիչը օրինական բույր միջոցներով, որ նա ունեցել է իր տրամադրության տակ, հանդես է եկել անմեղ տառապյալների հետ մարդասիրաբար և օրինականորեն վարվելու պաշտպանությամբ»²⁷: Մեզ մնում է ավելացնել, որ պատմությունն ըստ արժանվույն կգնահատի նման գործիչների ջանքերը:

Որպես ամփոփում, պիտի նշենք հետևյալը. հավանաբար, վաղ թե ուշ արդարությունը կհաղթանակի, և կգա ժամանակը, եթե պաշտոնական Թուրքիան կծանաչի հայոց ցեղասպանության փաստը: Վերջիվերջո, Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները կբանեն այն իրողության ըմբռնմանը, որ բաղաբական առումով անք թեթություն է երիտթուրքական կառավարության կողմից իրագործ ված հայ բընակչության ոչնչացման մեղքը վերցնել իրենց վրա և առավել ևս դրանով իսկ այն բարդել ժամանակակից Թուրք ժողովրդի ուսերին:

26 Ibid., R 14092, Ab. 19983:

27 Ibid., R 14088, Ab. 28584:

ВАРДГЕС МИКАЕЛЯН

Доктор исторических наук, профессор. В настоящее - время заведующий отделом истории армянских колоний Института истории НАН Армении. Основные работы посвящены проблемам истории армянских зарубежных колоний и геноцида армян. Материалы настоящей статьи в качестве доклада были представлены на армяно-герман. л. конференции историков в октябре 1994 г. в Ереване. Статья публикуется впервые.

ГЕНОЦИД АРМЯН В СООБЩЕНИЯХ НЕМЕЦКИХ ДИПЛОМАТОВ

Резюме

Турецкие официальные и неофициальные круги в стремлении отрицать факт геноцида армян в Турции ссылаются на ту "аргументацию", что англо-американские и французские документы о геноциде армян, якобы, тенденциозны и неприемлемы, так как они являются документами враждебных Турции государств в первой мировой войне. В случае с немецкими документами эта "аргументация" теряет всякий смысл, ибо кайзеровская Германия была верной соратницей и союзницей Турции в войне; более того, при ее преступном дозволении был совершен геноцид армян в Турции.

В настоящей статье, написанной на основе немецких официальных дипломатических документов, почерпнутых автором в 1989 г. из фондов Политархива министерства иностранных дел кайзеровской Германии, раскрывается лживая сущность утверждений турецких кругов. Показывается, что вопросы депортации и истребления армянского населения занимали значительное место в отчетах и донесениях немецких консулов и вице-консулов, аккредитованных в 1915 - 1918 гг. в Турции. Консулы и вице-консулы Шойбнер-Рихтер (Эрзерум), Рёслер (Алеппо), Гофман (Александретта), Бюге (Адана), Гольштейн (Мосул), Кукхоф (Самсун), Верт, Бергфельд (Сивас, Трапезунд) и др. в своих сообщениях, адресованных немецкому послу в Константинополе, министру иностранных дел Германии и рейхсканцлеру, обстоятельно описывают ужасную картину депортации и истребления армян, раскрывают причины геноцида армянского народа и пантюркистские цели младотурецкого правительства.

VARDGES MIKAYELIAN

Professor Mikayelian currently directs the Department of the History of Communities Abroad of the Institute of History, the Academy of Sciences. His research has focused on the history of Armenian communities abroad and the Genocide. This article is based on a lecture delivered in 1994 at a conference of Armenian and German historians held in Yerevan.

THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE DISPATCHES OF GERMAN DIPLOMATS

Summary

The denial by official and non-official Turkish representatives of the Armenian Genocide is based on the "argument" that American, British and French documents on the subject are tendentious and unacceptable as these countries were enemies of the Ottoman Empire during the War. This argument fails in the case of German sources, since Germany was the staunch ally of Turkey. Moreover, the Genocide of Armenians in the Ottoman Empire was executed with Germany's culpable toleration.

This article, based on research in the German archives, reveals the bankruptcy of the Turkish argument. The author demonstrates that the deportations and massacres of Ottoman Armenians had a significant place in the dispatches of German diplomats stationed in the Ottoman Empire. Consuls and vice-consuls Scheubner-Richter (Erzerum), Rössler (Aleppo), Hoffmann (Alexandrette), Büge (Adana), Holdstein (Mosul), Kuckhoff (Samsun), Werth and Bergfeld (Sivaz, Trebizond) and others describe in detail the horrible picture of deportations and massacres of Armenians and the Young Turks' Pan-Turkist aims in dispatches to the German Ambassador in Constantinople and to the German Foreign Ministry.

ԱՆՌԻԾ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Աշխատում է Հայաստանի ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտում որպես գիտաշխատող, զբաղվում է
Թուրքիայի պատմության խնդիրներով: Հողվածը
տպագրվում է առաջին անգամ

ՈԱՍԻՉՄ ԵՎ 8ԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմականորեն ուսախզմը ստրկատիրական հասարակարգի ծնունդ էր՝ որպես նվաճված ցեղերի ու «ցածր կաստաների» վրա իշխելու «գաղափարական» արդարացում: Ուղեկցելով մարդկությանը, ըստ էության, նրա պատմության ամենավաղ շրջանից, XIX դ. վերջին նաև ձևակորպել է որպես մարդատյաց և ցեղասպան մի մըշակված տեսություն, երբ գաղութատիրական պետությունները պայքար էին սկսել «աշխարհի վերաբաժնման համար»: Գորինոյի ռասայական տեսությունը որդեգրվեց ու զարգացվեց նրա բազմաթիվ հետևորդների կողմից, և XIX դ. վերջին, XX դ. սկզբին «սարսափի տեսաբանները» ստեղծեցին բազմաթիվ ուսախտական ուսմունքներ, որոնք կոչված էին «գաղափարական հիմնավորում և արդարացում տալու» ծայր առած «սերիական ջարդերին» (massacres en série):¹ Կանխամտածված և, այսպես ասած, «տեսականորեն հիմնավորված» այդպիսի հանցագործություններից առաջինը XX դ. սկզբի հայերի ցեղասպանությունն էր՝ «արմենոցից»:²

Ֆրանսիացի հետազոտող Էլեն դը լա Սուշերը իր «Ռասիզմը հազար պատկերներում» գրքում գրում է. «XX դ. արշալույսին հայերի ջարդը գլխավոր փորձն էր զանգվածային այն սպանություն-ծանի»:³ Զանդրադառնալով գենոցիդի բոլոր դրդապատճաներին՝ միայն, որ հայերի դեմ կատարված ցեղասպանության մեջ հետևողականորեն իրականացվեցին հանցագործության հիմնական երկու ցուցանիշները՝ մտահղացումն ու կատարումը: Ընդ որում, նման չափի ու մակարդակի հանցագործությունը պետք է ունենար համապատասխան «գաղափարախոսական հիմնավորում», ստանար, այսպես ասած, «թողության գիր» (ինդուլգենցիա): Հայերի ցեղասպանության համար «գաղափարախոսական արդարացում» հանդիպացան ուսախզմի թուրքական տարածեսակները՝ պանթյուրիզմը և

¹ De la Souchere E., Le racisme en mille images, Paris, 1967, p. 193.

² Prince M., Un génocide impuni: L'Armenocide (Dans le cadre des crimes contre l'humanité), Beirut, 1967.

³ De la Souchere E., Le racisme..., p. 217.

պանթյուրանիզմը: Հարկ է, նշել, որ թեպետ այդ տեսությունները կը-րում էին ավելի շուտ ազգայնամոլական բնույթ, այնուամենայնիվ զգալի չափով պարունակում էին ռասիզմի տարրեր:

Առաջին ռասիստական կոնցեպցիայի հայտնվելը Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցավ XIX դ. երկրորդ կեսից, ավելի ծիչու՝ XIX դ. վերջերից սկսած, այն ժամանակ, երբ ծագում է թուրքական, և ոչ համախամական կամ համաօսմանյան, ինքնագիտակցությունը: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ «սրով ու արյունով» հիմնված Օսմանյան կայսրությունը կորցրել էր իր երբեմնի հզորությունը, երբ ավելի էր ուժեղանում նրա կախվածությունը մեծ տերություններից, երբ բացարձակ ակնհայտ էր դառնում նրա տընտեսական հետամնացությունը զարգացած երկրների համեմատությամբ, երբ հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայմանը սասանում էր բռնատիրական ռեժիմի հիմքերը: Ստեղծվել էր պարադոքսալ իրավիճակ, երբ լինելով, ըստ էության, գաղութատիրական երկիր, թուրքիան ինքն էր ներգրավվել մեծ տերությունների տնտեսական ու բազմական մանհպուլյացիաների ոլորտը, երբ կայսրության մեջ զբաղեցնելով իշխող դիրք, թուրքական տարրն այնուամենայնիվ տնտեսական ու մշակութային բնագավառներում հետ էր մնում իր տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներից: Նման պայմաններում արթնացող թուրքական ազգային ինքնագիտակցության ձևակորումը ծայրահեղ սուր, ագրեսիվ բնույթ էր կը-րում և զուգակցվում էր երեք կարևոր գործոններով, որոնք սոցիալական հոգեբանության մեջ որակավորվում էին որպես

1. Նվաճողական բարդույթ-complex;
2. Թերարժեխության բարդույթ-inferiority complex;
3. Թշնամու կերպարի ստեղծում-enemy complex;

որը հանգեցնում է victimisation-ի՝ ընտրված գոհի հալածանմին, ունչացմանը:

Այդ երեք յուրահատկություններն իրենց արտացոլումը գրտան թուրքական ազգայնամոլական տեսություններում: Ինչպիս հայտնի է, պանթյուրիզմը նախատեսում է բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդների բազմական (կամ հոգեւոր ու մշակութային) միավորումը թուրքիայի հովանու տակ և, այսպես կոչված, «թուրան» պետության ստեղծումը: Պանթյուրանիզմն աշխարհագրական առումով ավելի շատ ժողովուրդներ էր ընդգրկում, օրինակ, ֆիններն ու հունգարացիները նույնպես մտնում էին «թուրանական» ժողովուրդների շարքը: Երկու կոնցեպցիաների հիմքում ընկած է «թյուրքական կամ թուրանական ռասայի»՝ «իշ» հասկացությունը, ընդ որում՝ իրականում գոյություն չունեցող մի ռասայի, որովհետև գոյություն ունեն տարրեր ռասաների պատկանող թյուրքալեզու ժո-

Դովուրդներ միայն: Պանթեյուրի հիմնական գաղափարախոսներից մեկը՝ Զիյա Գյորգալիքը, այսպես է բնութագրել «Թուրան» պետության էթնոլեզվական կազմը. «Թուրանում կա լոկ մի ժողովուրդ»:

Պետք է նշել, որ դեռևս 1869 թ. լույս տեսավ Մուսաթափա Ձելալեղդին փաշայի «Հին և նոր Թուրքերը» վերնագրված գիրք⁴, որտեղ առաջին անգամ Օսմանյան կայսրությունում ձևակերպված էր բոլոր «Թյուրքական (այսինքն՝ Թյուրքալեզու) ժողովուրդների» մեկ պետության մեջ միավորման անհրաժեշտության գաղափարը: Միավորման հիմք պետք է ծառայեր այդ ժողովուրդների, որոնց հեղինակը համարում էր «թուրանական-արիական ռասայի» ներկայացուցիչներ, «ռասայական ընդհանուրությունը»: Այս կամ այն ռասային պատկանելության հիմնական ցուցանիշ էր համարում լեզուն նաև ծեմսեղդին Սամին. «Ազգի կամ ռասայի առաջին պայմանանշանը լեզուն է»⁵: Այն, որ դեռևս XIX դ. վերջի Թուրք Մտավորականների լեզվական և ծագումնաբանական պրատուլմները հետապրնդում էին ոչ միայն գիտական նպատակներ, երեւում է նույն ծեմսեղդին Սամիի արած խոստովանությունից. «Լեզվական ուժորմը մեզ համար երկու տեսակետից արդյունավետ կլինի՝ գրական և բաղադական: Գրական տեսակետից Թուրքերներն կդառնա ավելի հարուստ ու գեղեցիկ լեզու: Զաղաքական տեսակետից, արևմտյան Թյուրքերը, որոնց թիվը հասնում է ութից տաս միլիոնի, կկապվեն միջինասիական և ոռոսական թյուրքերին, որոնց թիվն էլ Քիչ չէ: Այսպիսով մենք կդառնանք մի լեզվով խոսող ազգ, և Թյուրքերը կուպնան 20 միլիոնանոց հզոր ազգ»⁶.

Ինչպես նկատում է անգլիացի պատմաբան Դ. Բուշները, Եզրի միջոցով կայսրության բնակչության թուրքացումը ուսակմի գաղափարախոսների համար նշանակում էր ուսայի փոփոխություն (tebdili-i cinsiyet) և լավագույն միջոց՝ պետության կայունությունն ապահովելու համար⁷: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, թուրքական ուսայական-լեզվական տեսությունը բավարարում էր կայսրության նվաճողական նպատակները՝ նվաճողական բարդույթը (conquerer complex):

Ինչպես և այլ ռասիստական տեսություններում, թուրքականում նույնպես կինտրոնական տեղ է գրավում, այսպես կոչված, «Ընտրյալ ժողովրդի» գաղափարը: Ժամանակի թուրքական մայու-

լում, պատմական ուսումնասիրություններում, գրական ստեղծագործություններում անընդհատ կրկնվում են աշխարհում թյուրքերի «հատուկ կոչման» մասին դատողությունները, նշվում է նրանց գերազանցությունը բոլոր այլ ժողովուրդների հանդեպ: «Թուրքերը հայտնի են եղել դեռևս հին հույններին, հրեաներին, պարսիկներին, գրում է՝ «Եվդամ» թերթը⁸: Նրանք միացնող շղթա էին հանդիսանում աշխարհի բոլոր մշակույթների համար: Դրանում արտահայտվում էր, իբր, թյուրքերի մշակութային արծեններն ընկալելու և դրանք այլ ժողովուրդների մեջ տարածելու բնածին հատկությունը, սակայն թյուրքերը ոչ միայն «մշակույթի տարածողներ են եղել, գրում է, օրինակ, Նեչիփ Ասըմը»-այլ նաև սեփական բարձր քաղաքակրթության ստեղծողներ»⁹: Թյուրքերի մեղքով չե, որ նրանցից հասած հուշարձանները այնքան ել շատ չեն. Նրանք միշտ շրջապատված են եղել թշնամիներով, որոնք ոչնչացրել են թյուրքերի ստեղծածը. -շարունակում է Նեչիփ Ասըմը: Ռախիստական տեսաբանների աշխատություններում թյուրքերի «ռազմական տաղանդի» գովերգման հետ մեկտեղ անց է կացվում այն միտքը, թե բոլոր պատերազմները, որ վարել են թյուրքերը, «քաղաքակրթչական բնույթ են ունեցել», իսկ առանց պատերազմելու հնարավոր չեր «մշակույթն ու օրենքը տարածել»¹⁰:

Ամենի Հիմնեթը իր «Ալթըն Օրդու պատմվածքում խայտաբղություն է աստծո գերազույն թելադրանք»: Նման պարզաբանման ների շնորհիվ, նրա կարծիքով, ծնվում է առողջ և ուժեղ մարդկություն: Հիմնեթի նման ուրիշ թուրք մտավորականներ հաստատում են, թե «Թյուրքական ռազման» ամբողջ մարդկության համար հանդիսանում է «Էներգիայի աղբյուր» և «աստծո թելադրանքով» յուրաքանչյուր զառամած, հնացած, սպառված ազգ, որոնց թվին են պատկանում, նրանց համոզմամբ, օրինակ, հոյները, պարսիկները, հայերը, կարող է վերածնութենդ ապրել՝ ստանալով «Թյուրքական արյուն»:¹¹ Այսպիսով, նրանք եզրակացնում են, որ, համաձայն «Թույերի ուժեղներին ենթարկվելու բնական օրենքին», ապագան պետք է պատկանի Թյուրքերին, և նրանք պետք է լինեն աշխարհի միակ տիրակալները: Թյուրքական ռասիզմի տեսաբանները պահանջում են մտավորականությունից՝ «հիշեցնելով Թուրքերին իրենց փառապանձ անցյալը», թուրք երիտասարդությանը ազատելու համար:

⁴ Mustafa Celâleddin, *Les Turcs ancient et modernes*, Istanbul, 1869.
⁵ Semseddin Sami, *Lisan ve edebiyatnamesi*, 2 cilt.

⁵ Semseddin Sami, Lisan ve edebiyatımız, - Sabah, 8 agosto, 1898.

⁶ Semseddin Sami, *Lisan-i Türkî-î Osmanî*, - Hafta, 10 aralık, 1887
⁷ Kushner D., The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1914

⁷ Kushner D., The Rise of Turkish Nationalism (1876-1908), London, 1977, p. 96.

⁸ Türkçenin tarihçesi, - İkdam, 21 agustos, 1896.

⁹ Necib Asım, Türk tarihi, İstanbul, 1900, s. 7.

¹⁰ Ibid., s. 32.

¹¹ Гасанов Э.Ю., Идеология буржуазного национализма в Германии (1908-1914 гг.). Баку, 1966, стр. 132-134.

Քիստոնեական աշխարհի հանդեպ առաջացած «թերարժելության բարդույթից» (inferiority complex), որը հետևանք էր «կայսրության տարածային & եռթերումների կորուստների և ռազմական անհաջողությունների», և ոգկորել նրանց հետագա «մեծ հաղթանակների համար»¹².

Թուրքական նման կոնցեպցիաները, որոնք ակտիվորեն պը-
րպագանդվում էին մասնավորապես «Թյուրք Թուրքու» ամսագրի
շուրջ համախմբված մտավորականների կողմից, արտահայտում էին
նոր պանթյուրքիստական գաղափարախոսությունը, որն առավել
ամֆոփ տեսնով ներկայացվեց Զիյա Գյուքալիի «Թյուրքիզմի հի-
մունքները»¹³ աշխատության մեջ: Պանթյուրքիզմը դարձավ ոչ
միայն գաղափարախոսություն, այլ նաև բաղադական ծրագիր, որի
իրագործմանը դիմեցին երիտթուրքերը: Հալիկ Եղիքը իր հիշողու-
թյուններում գրում էր, որ պանթյուրքիզմը երբեք չի ունեցել նը-
վաճման ենթակա տարածքի սահմանում, և որ մեկ անգամ Թալեաթ
փաշան հածոյելով ասաց Նրան, թե «պանթյուրքիզմը կարող է մեզ
մեկ օր բերել Ենդին ծովի ավել»¹⁴: Իսկ Փրանսիացի գրող Անդրե
Մալրոն իր «Ալտենբուրգի Ընկույզենիները» գրքում բերում է իր հոր
վկայությունն այն մասին, թե Թուրքանի գաղափարը ենվեր փաշայի
համար դարձել էր սևեռուն գաղափար (idée fixe)¹⁵: Նրան, օրինակ,
շատ էր հրապուրում պանգերմանիզմի հետևյալ կարգախոսը: «Թա-
գավորը որպես Պրուսիայի կառավարող, Պրուսիան՝ Գերմանիայի,
իսկ Գերմանիան՝ աշխարհի», որը նա, ըստ երեսովին, յուրովի էր
լեկնարանում: «Սուլթանը Թուրքիայի կառավարող, Թուրքիան՝
Թուրքանի, Թուրանը՝ աշխարհի»:

Արդեն 1910 թ. Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Լոռիցերը իր տարեկան հաշվետվության մեջ նշում էր, որ Երիթթուրքերը պահանջում էին ուսայական տարբերակում ցուցաբերել Երկրի բնակչության հանդեպ ին:

1911 թ. Սալոնիկիի համագումարում իթթիհադականները որոշում ընդունեցին Օսմանյան կայսրության տարակազմ բնակչության համբնդիանուր թուրքացման մասին¹⁷. Իթթիհադականների համագումարի խորհրդանիշը դարձավ «Թուրքիան միայն թուրքերի համար է» բանաձևը: Ավելի ուշ Թալեբաթ փառան խոս-
ւած է այս պատճենի վեհականության մասին:

¹² Musahebe, - Ikdam, 7 may 1899

¹³ Ziya Gökalp, *Türkülüğün esasları*, İstanbul 1958.

¹⁴ Memoirs of Halide Edip, London, 1926, p. 316.

¹⁵ André Malraux, *Les noyers de l'Altenburg*, Paris.

¹⁶ Walker Ch., Armenia. The Survival of a Nation, London, 1947.

¹⁷ Киракосян Дж., Младотурки перед судом народов. —

д., Гладотурки перед судом истории. Ереван, 1986, стр. 124.

տովանում էր. «Մենք գյալուրին ցանկացանք օսմանցի (այսինքն՝ թուրք) դարձնել, բայց չկարողացանք: Հիմա մի միջոց է, մնում զենքով ոչնչացնել նրանց»¹⁸:

Հարկէ է նշել, որ արդեն Աբդուլ Համիդի շրջանում թուրքական մամուլի էջերում սկսել էր տարածվել թուրքական Անատոլիայի կոնցեպցիան, և անհրաժեշտություն էր դարձել ընդգծել այն միտքը, որ Անատոլիան, բացի թուրքերից, որևէ այլ ժողովողի չի պատկանել: Այդ գիծը տարվում էր հայկացին Արևելյան ծգնածամից նետո, եթե Օսմանյան կայսրությունը Բալկաններում զգալի տարածքներ կորցրեց: Եվ օրակարգում էր հայկական հարցը: «Դրա նըսպատակն էր, - գրում է անգլիացի հետազոտող Դ. Բուշները, - հասնել այն բանին, որ թուրքերը Անատոլիան դիտեն որպես անվիճելի թուրքական վաթան (հայրենիք):»¹⁹

Հեղինակի այս միտքն ապացուցում են նաև դոկտոր Նազըմի այն խոսքերը, թե Օսմանյան կայսրության հիմքերը եւրոպայում սասանված են, և այսուհետև թուրքերի հայրենիքը կարող է լինել միմիայն Անտոլիան: Այդտեղից պետք է սկսվեր թուրքերի դեսի նախնիների երկիր՝ Թուրքան տանող արշավանքը, ազատագրելու համար Ռուսաստանի «Ընդհանուր ազգային ազգային շարժումն ու պետականության ստեղծումը դոկտոր Նազըմը համարում էր Թուրքանական ծրագրի վրա դրված «գերեզմանաբար»²⁰: Այդ պատճառով էլ նա առաջարկում էր «հայկական հարցի» լուծումը՝ հայերին ամբողջ կայսրության տարածքում ոչնչացնելու ծանապարհով: «Նման առաջարկը՝ ասում էր նա, -կարող է թվալ անխիղօ, անմարդկային... սակայն հարցը զուտ է աղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ կապված: Մենք պետք է կամ համաձայնվենք հայերի արմատական բնաջնջման ծրագրի հետ, ապահովելով մեր ներկան և ապագան... մեր զարգացման ու հզորացման ծանապարհը. կամ հրաժարական... մեր այդ ծրագրից և մնանք ներկա դրության մեջ...»²¹: Այսպիսով, վենք այդ ծրագրից և մնանք ներկա դրության մեջ... Այսպիսով, հանցագործության մտահղացումն արդեն կար, մնում էր ընտրել հարմար ժամանակ այն իրագործելու համար: Այդպիսի առիթ ստեղծեց առաջին աշխարհամարտը: Պատերազմի մեջ մտնելու մասին երիտթուրքերի հատուկ կոչի մեջ նշվում էր, որ Թուրքիայի մասնակ-

¹⁸ Там же, стр. 117.

¹⁹ Kushner D., Op. cit., pp. 51-52; Սահմանադրությունը շայերի ցեղասպանությունը անգիտական պատմաբանների աշխատություններում, -Պատմա-բանական հանդես, Երևան, Թիվ 3, 1989, էջ 59:

²⁰ Киракосян Дж., указ. раб., стр. 126-127.

— КИРИКОВ
21 ТОМ же.

ցությունը պատերազմին թելադրվում էր ազգային իդեալներով, որոնք թույլ կտային ոչնչացնել «Մոսկովյան թշնամուն և թյուրքասահմաններում»²². Չեմալ փաշան խոստովանում էր, որ պատերազմը կազատի թուրքերին բոլոր պայմանագրերից, և որ հայերով բնակեցիմաստ չի ունենա²³:

Կիրառվելու էր հետևյալ բանաձևը. «Զեն լինի հայեր, չի լիմական և հայկական հարց» (enemy complex-victimization): Նախապատերազմական և պատերազմական տարիների թուրքական բարոզչական մեթոնան ակտիվորեն աշխատում էր հայերից «թշնամու կերպար» ըստեղծել, նրանց վրա բարդել երկրում գոյություն ունեցող դժվա-Մովկայի գործակալներ և այլն: Պետք է ասել, որ ռասիստական բարոզչական շաներն ապարդյուն չանցան: Ահա թե ինչ էր գրում, մի զինվոր պետք է վերադառնա բարբարության շրջանին, արյուն տեսչա, անխնա լինի, սպանելով մանուկներին, կանանց, ծերերին և հիվանդներին, նկատի չառնելով ուրիշների հռնեցվածքը, կյանքը, պատիվը: Մեզանից հետո թողնենք արյուն, տառապանք, անարդա-րություն, սուգ՝ միայն այդպես մենք կշահենք բաղաբակիրթ աշ-ման, միմիայն այն բանի համար, որ նրանք հայ են:

Մենք կանգ չենք առնում ցեղասպանության կատարման մանրամասնությունների վրա: Ամփոփելով ասենք, որ հայերի դեմ րախոսական հիմքեր, մտահղացում, կատարում, կիրառված մեթոդունեց ՄԱԿ-ի 1966 թ. կոնվենցիայում և այնուհետև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1978 թ. հայտարարագրում:

Անգլիացի պատմաբան Ջ. Ուուֆը, համեմատելով պան-թյուրքիզմը և ռասիզմը, գալիս է այն եզրակացության, որ այդ գույք տեսություններն ել պաշտպանում են բարձրագույն ռասայի համապատասխանում է ռասիզմի այն ձևակերպմանը, որ ըն-1978 թ. հայտարարագրում:

²² Կոչօր Մ., Արմեան-տուրքական ազգային համեմատությունը և արմանական պատմությունը. Երևան, 1988, стр. 217.
²³ Վարդան Ալեք, Հայկական տասնհինգը և հայերու լրյալ գույքը, Բեյրութ, 1970, էջ 9.
²⁴ Ahmed Emin, The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press, New York, 1914, p. 108.

նա, -փորձեց իր կայսրությունը պահել իրեն ծանոթ պարզ եղանակով, որը նրա նախորդները հաճախ էին օգտագործում: Երիտթուր-բերը, ընդհակառակը, ներծծված էին ռասայական գիտակցությամբ, որը XX դարի գիտակցություն էր՝ իր դաժանությամբ և այն բանով, որ բացառում էր բոլոր այլ նկատառությունները»²⁵.

АНУШ ОГАНЕСЯН

Научный сотрудник Института востоковедения НАН Армении, занимается проблемами истории Турции. Настоящая статья публикуется впервые.

РАСИЗМ И ГЕНОЦИД

Резюме

Преступление такого рода, как геноцид, как правило, имеет соответствующее обоснование, которое служит его организаторам как бы "индульгенцией". Для организаторов и исполнителей геноцида армян в Турции 1915 г. таким идеологическим обоснованием стала турецкая разновидность расизма - идеология пантюркизма-пантуранизма. Хотя эта идеология носила в основном националистический характер, тем не менее она в значительной мере содер-жала в себе элементы расизма.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с историей про-никновения западных расистских концепций в Османскую импе-рию, их влияния на формирование собственной идеологии т. н. "турецкой расы" и объединения всех тюркоязычных народов в го-сударство Туран. В рамках этой концепции армяне, как "инород-ный элемент", стоящий на пути осуществления идеи "Великого Турана", подлежали уничтожению.

Таким образом, не являясь причиной собственно геноцида, турецкие националистические, расистские концепции явились своего рода "катализатором" осуществления этого преступления.

ANUSH HOVANISSIAN

Anush Hovanessian is a researcher at the Institute for Near Eastern Studies of the National Academy of Sciences and specializes in Turkish history. This article is being printed for the first time.

RACISM AND GENOCIDE

Summary

Ideology played a crucial role in the Genocide of the Armenians in 1915. It provided the conceptual framework, the cognitive map, and the "warrant for genocide" which gave the Pan-Turkist leaders the illusion that they had identified the causes for the disintegration and defeats of the Ottoman Empire, that they had found the enemy standing in the way of "Great Turan". The ideology of Pan-Turkism had primarily a nationalistic character and contained strong elements of racism.

The author analyzes the penetration of Western racist theories in the Ottoman Empire and their influence on Turkish nationalism with its theory of the "Turkish race" ("irk") in the overall concept of Turan. In this context Armenians were viewed as enemies, leading to their victimization.

Ideology alone could not, of course, explain these historical events, but it was a strong stimulus for the utilitarian, political purposes of the organizers of the Genocide.

СТЕПАН СТЕПАНИЯН

Доктор исторических наук, профессор. Ведущий научный сотрудник Института истории НАН Армении. Занимается вопросами межнациональных отношений, истории Армянского вопроса и геноцида армян. Статья публикуется впервые.

ГЕНОЦИД АРМЯН И ПОСОБНИЧЕСТВО КАЙЗЕРОВСКОЙ ГЕРМАНИИ

Исторический и политологический анализ показывает, что вина за геноцид армян лежит не только на правителях Османской империи, в нем повинны и западные державы, в первую очередь кайзеровская Германия. В опубликованной в мае 1973 года работе известного историка-востоковеда, профессора Э. Вернера "Армянские ужасы 1915 - 1916 гг. - армянская ли выдумка?" на основе глубокого анализа событий периода первой мировой войны высказывается определенное мнение: "Правители рейха из стратегических соображений были заинтересованы в выселении; османизации, а в случае необходимости - и ликвидации армян. Если даже иногда они и высказывали недовольство таким экзальтированным и сумасбродным человеком, как Энвер-паша, - указывает автор, - то в конечном итоге у них была одинаковая цель"¹.

Политика сultанской Турции в отношении армян полностью отвечала интересам господствующих классов кайзеровской Германии и активно поощрялась ими. Германская дипломатия хорошо понимала, что избиение армян вызывает справедливое чувство возмущения со стороны мировой общественности и поэтому старалась не допустить публичного обсуждения этого вопроса. "Германское правительство в качестве христианской державы может только сожалеть и отрицать жестокие поступки... Вместе с тем оно убеждено, что насилия над армянами - христианами создадут серьезные трудности, ибо державы Антанты могут воспользоваться ими в будущем, чтобы вмешаться во внутренние дела Турции"², - указывается в документах министерства иностранных дел кайзеровской Германии.

В меморандуме германского посольства в Константинополе от 9 августа 1915 года указывалось, что "общественное мнение

¹ Werner E., Dic Armeniergreuel 1915/16-ein armenisches Greuelmärchen?, - Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, XXI Jahrgang, 1973, Heft 2, S. 219.

² Deutschland und Armenien 1914 - 1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, SS. 313-314.

уже убедилось в участии Германии в избиении армян³. Множество аналогичных документов подтверждает, что кайзеровская Германия повторствовала геноциду армян в Османской империи.

Правительству германского рейха требовалось только выразить свое "вето", и послушание Турции было бы гарантировано; центральные берлинские власти могли бы принудить к этому послушанию турецкие власти через своих представителей в различных областях местонахождения армян.

Известный историк, академик Е. Тарле указывает, что "нехотя, сдержанно (ведь Турция была важной союзницей) германские консулы, миссионеры, военные и штатские доносили своему правительству о неслыханных и бесчисленных, планомерно совершаемых массовых убийствах, но ни Вильгельм, ни Бетман-Гольвег не считали нужным вступиться. Достаточно было одного слова германских властей, чтобы остановить обоих руководителей избиений - и Талаат-пашу и Энвер-пашу. Но сановники из посольства этого слова не сказали. Напротив, они вели себя так, что младотурки могли быть вполне уверены в сочувствии их образу действий со стороны германского правительства"⁴.

Обвиняя правящие круги Германии в пособничестве геноциду, Г. Фирбюхер, известный немецкий публицист, писал: "Немецкое военное правительство разделяет полную ответственность за преступление 1915 года".

Очевидец трагедии известный немецкий журналист Гарри Штюрмер обвиняет "германское правительство в антигуманной политике, ибо иначе нельзя квалифицировать действия Германии по отношению к армянскому населению"⁵.

В апреле 1917 года посол США в Константинополе Моргенштау указал, что "избиение армян стало возможным лишь потому, что они были лишены поддержки со стороны держав Согласия и вследствие попустительства Германии, которая, к ее вечному стыду, не помешала погрому"⁶.

Видный немецкий востоковед Йозеф Маркварт обвиняет в геноциде армян германские правящие круги и, в частности, рейхстаг. "Ответственность, которая ложится на рейхстаг, не менее тяжела, - пишет он, - рейхстагу было точно известно обо всем.

³ Ibid., S. 128.

⁴ Тарле Е., Европа в эпоху империализма. 1871-1919 гг., М.-Л., 1928, стр.391.

⁵ Vierbücher H., Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915, Hamburg - Bergedorf, SS. 74 - 75.

⁶ Stuermer H., Zwei Kriegsyahre in Konstantinopel. Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik, Lausanne, 1917, S. 78.

⁷ Архив внешней политики России (АВПР), ф. Отдел печати и осведомления, 1917, д. 634, л. 7.

Рейхстаг в любой момент мог потребовать у правительства дополнительных объяснений⁸.

Действительно, многие общественные деятели Германии обращались и к кайзеру, и в рейхстаг с просьбой положить конец избиениям армян.

В архивах германского рейхстага сохранился доклад депутата - очевидца резни армян, в котором говорится: "Нас, немцев, будут обвинять в преступном соглашательстве или в презренной слабости, если мы будем закрывать глаза на устрашающие ужасы, порожденные войной, и обходить молчанием факты, известные уже во всем мире.

Если даже не считать нашего общего христианского долга, мы, немцы, обязаны немедленно пристановить уничтожение оставшихся в живых полмиллиона армянских христиан. Мы - союзники Турции и, за исключением французов, англичан и русских, только мы имеем там влияние. И если нам сделают хоть один упрек в том, что наш страх и слабость перед союзниками помешали нам спасти от избиения и голодной смерти... женщин и детей, то отражение немецкой войны в зеркале мировой истории на все времена будет отмечено позорным пятном. Те, кто верит, что турецкое правительство само, без сильного нажима со стороны Германии прекратит уничтожение женщин и детей, сильно заблуждаются"⁹.

16 августа 1915 года немцы, проживавшие в Конии, обратились в германское посольство в Константинополе с докладной запиской, в которой указывалось, что "избиение, по-видимому, сводится к полному уничтожению армян. Это бесчеловечное отношение - неизгладимое позорное пятно в мировой истории и не только для турок, но и для нас, немцев, если мы будем смотреть на это дело сложа руки и допустим уничтожение этого народа"¹⁰.

Под этим заявлением подписались руководитель Конийского филиала Анатолийского промышленно-торгового акционерного общества Вилли Зеегер, учитель средней школы Георг Бигель, заводской мастер Генрих Янсон, инженер Я. Маурер. 15 октября 1915 года рейхсканцлеру Бетман -Гольвегу было направлено письмо-меморандум, под которым стояли подписи общественно-политических деятелей, священников и ученых. В нем говорилось, что в Западной Армении турецкие военные власти, жандармерия

⁸ Marquart J., Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin - Schöneberg, 1919, S. 53.

⁹ Eingabe an den Reichstag, Berlin, 1933, SS. 5 - 6.

¹⁰ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., S. 135.

варварски уничтожают армянское население¹¹, и содержалась просьба "по возможности быстрее урегулировать положение"¹².

29 октября 1915 года от имени немецкой католической церкви с письмом к канцлеру обратились доктор Вертман и доктор Бахем¹³. Правители кайзеровской Германии, в частности, рейхсканцлер, лицемерно заверяли общественность в том, что "кайзеровское" правительство будет, как и раньше, считать в будущем одной из своих основных обязанностей направлять свое влияние на то, чтобы христианские народы не преследовались за свою веру. Немецкие христиане могут быть уверены в том, что я, руководствуясь этим принципом, сделаю все, что в моей власти, и пойду навстречу всем заботам и пожеланиям, высказанным вами"¹⁴.

Это заявление канцлера прессы напечатала вместе с заявлением министерства иностранных дел, где подчеркивалось, что "немецкие христиане могут положиться на то, что и впредь немецкое правительство будет содействовать улучшению положения христианских подданных в Турции, и что их гуманные стремления к облегчению существующего несчастья найдут энергичную поддержку"¹⁵. Однако заявления правительства Германии остались лишь словами.

Безусловно, германским правящим и дипломатическим кругам было доподлинно известно о всех тех бесчинствах, которые имели место в Турции по отношению к армянам, так как немецкие дипломатические представители в Турции регулярно информировали посольство Германии в Константинополе о положении дел в Западной Армении. Так, в телеграмме от 10 мая 1915 года, адресованной германскому посольству в Константинополе, консул в Алеппо Реслер сообщает, что целью турецкого правительства является полное истребление армянского населения во всех видахселенных из восточной части вилайета Адана армянских семей достигает десяти тысяч¹⁶.

В своих сообщениях Реслер высказывает мысль, что если бы целью депортации было переселение или выселение, то необ-

ходима была бы предварительная подготовка¹⁸. Отсюда консул делает правильное предположение о том, что речь идет не о переселении, а об уничтожении армянского населения под предлогом переселения. В своей телеграмме посольству от 3 июля 1915 года Реслер сообщает: "Дан приказ о расселении армян по мусульманским деревням Алеппского вилайета, а это означает, что фактически они должны быть уничтожены"¹⁹ и далее: "среди сосланных армян подавляющее большинство - женщины. Во время переселения они окажутся беззащитными и могут подвернуться насилию. Многие дети уже стали жертвами этого переселения"²⁰.

18 мая 1915 года консул в Адане Бюрге сообщает, что "все армяне вилайета Адана крайне возмущены отношением правительства. Сотни семей высланы, тюрьмы переполнены. Имеются место многочисленные убийства"²¹.

В одном из документов министерства иностранных дел Германии под названием "Армяне гибнут" (июль 1917 г.) указывается: "На фоне кровавых ужасов Турецкой Армении... не секрет, то, что погромщики, поощряемые турецким правительством, систематически вырезывали армян, чтобы завладеть их имуществом"²². В документе подчеркивается "ужасная, невиданная в истории резня, ссылка мирных армян в безлюдные степи Месопотамии"²³.

В донесении рейхсканцлеру от 4 декабря 1916 года консул в Эрзеруме Шойбнер-Рихтер высказывает полное понимание политики младотурок. Он отмечает, что большинство членов комитета партии "Единение и прогресс" придерживается того мнения, что "турецкая империя - только для мусульман". "Немусульманское и нетурецкое население должно быть обращено в ислам, а там, где это невозможно, его следует уничтожить"²⁴. Шойбнер-Рихтер подчеркивает, что первым пунктом программы младотурок является истребление армян²⁵.

Таким образом, сообщения современников, донесения германских дипломатов в Турции, документы министерства иностранных дел убедительно свидетельствуют о том, что Германия несет полную ответственность за свое пособничество туркам в уничтожении

¹¹ Ibid., S. 183.

¹² Ibid., S. 188.

¹³ Ibid., SS. 189 - 190.

¹⁴ Mitteilungsblatt der Deutsch - Armenischen Gesellschaft. Berlin, 1939, № 5 - 6, S. 5; Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., S. 191.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., S. 66.

¹⁷ Ibid., S. 76.

¹⁸ Ibid., S. 81.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., S. 73.

²² Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Bestand Auswärtiges Amt. Akten - Nr. 57569, Bl. 34.

²³ Ibid.

²⁴ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., SS. 307 - 308.

²⁵ Ibid., S. 308.

жении армянского населения в Турции, а также за то, что не предприняла никаких действенных мер, чтобы предотвратить геноцид армян.

Стремясь оправдать действия Турции и свою преступную политику, германские дипломаты ссылаются на стратегические соображения, суровость военного времени, а порою прибегают к намеренному искажению фактов. Так, в донесении посла Г. Вангенгейма от 8 мая 1915 года канцлеру Бетман-Гольвегу сообщается, будто восставшие армяне Вана присоединились к русским и поэтому нельзя "приписать вину турецким властям"²⁶. Он ссылается на турецкие источники, которые утверждали, что в боях за Van среди армян были люди в русской военной форме. Подобные аргументы были приведены послом Г. Вангенгеймом для оправдания турецкой версии о том, что депортация армян была продиктована военными и стратегическими соображениями²⁷.

В телеграмме министерству иностранных дел Германии от 31 мая 1915 года Г. Вангенгейм утверждал: "Чтобы поставить вал перед армянским шпионажем и предотвратить все новые и новые восстания, Энвер-паша намерен воспользоваться военным (исключительным) положением и закрыть большое число армянских школ, запретить издание армянских газет, выслать из повстанческих центров армян любую подозрительную семью в Междуречье. Он убедительно просит (речь идет об Энвер-паше. - Ст. С.), чтобы мы не чинили ему в этом препятствий"²⁸.

Разумеется, посол не мог не понимать, что мировое общественное мнение осудит Германию как союзницу Турции. Поэтому Вангенгейм писал: "Эти меры, безусловно, крайне строги в отношении армянского народа... Мы смягчим эти меры, но принципиально не воспрепятствуем депортации. Подстрекаемые Россией армянские выступления достигли таких масштабов, что угрожают существованию Турции"²⁹.

Автор этих строк, конечно, был информирован о том, что армянские мужчины в это время находились в турецкой армии, а не менее, он пишет: "Прошу сообщить доктору Лепсиусу и Немецко-армянскому комитету о том, что учитывая политическое и военное положение Турции, упомянутые меры, к сожалению, неизбежны"³⁰. В конце телеграммы Вангенгейм сообщает, что о

вышеизложенном он поставил в известность консулов Эрзерума, Аданы, Алеппо, Мосула, Багдада³¹.

В другой своей телеграмме рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу Г. Вангенгейм отмечает, что в последнее время "армянское движение представляет тревожную картину, в результате чего пришлось принять меры по его подавлению"³².

Таким образом, Г. Вангенгейм пытался обосновать проводимую турецкими властями политику геноцида в отношении западных армян. Он же в телеграмме от 6 мая 1915 года в адрес министерства иностранных дел представлял изгнание и уничтожение армян как "общирные мероприятия предупредительного характера в отношении развертывания армянского движения"³³.

Таково было отношение германского посла к трагедии армянского народа. Многие находящиеся в армянских вилайетах немецкие дипломаты проявили преступное равнодушие к резне армян, так как их шеф в Константинополе Г. Вангенгейм рекомендовал им действовать в этом духе.

Американский посол в Константинополе Г. Моргентау после ряда безуспешных обращений к турецкому правительству о прекращении кровавых преследований армян, попытался воспользоваться посредничеством немецкого посла, но тот заявил, что считает для себя "невозможным вмешиваться во внутренние дела Турции"³⁴.

Доказательством соучастия кайзеровского правительства, его дипломатов и других чиновников в истреблении армян может служить следующее заявление германского посольства: "Проводимые имперским правительством притеснительные меры против армян провинций Восточной Анатолии продиктованы военной необходимостью и являются законными защитными средствами. Германское правительство далеко от противодействия их проведению, так как эти акции преследуют цель укрепить внутреннее положение Турции и предупредить попытки к различным восстаниям. В этой связи точка зрения германского правительства полностью совпадает с теми истолкованиями, которые даны со стороны Порты..."³⁵.

Разве не ясно, что младотуркам³⁶ подобное заявление расценивалось как позволение беспрепятственно продолжать свои преступления? Фактически, кайзеровская Германия не просто

²⁶ Ibid., SS. 63 - 64.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., S. 79.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid., S. 59.

³³ Ibid., S. 63.

³⁴ Toynbee A. Der Mord eines Volkes, Lausanne, 1916, S. 145.

³⁵ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., SS. 96-97.

оправдывала, но и поощряла организованную турецкими варварами резню армян. Имея под рукой подобный документ, турецкие власти уже никакого значения не придавали имевшим тогда место протестам того или иного немецкого чиновника. Наоборот, в праящих турецких кругах бытowała, а в органах печати пропагандировалась мысль о том, что немцы не только согласны с избиением армян, но и поддерживают эти акции. И не раз на протесты со стороны представителей нейтральных государств в Турции по поводу тяжелого положения армянского населения турецкие чиновники отвечали: "Уничтожение армян - военное мероприятие. А армия находится под влиянием немцев - итак, благодарите за это немцев" ...³⁶ Энвер-паша заявлял, что истребление армян - "самый значительный поступок, на который была способна молодая Турция. Немцы должны быть благодарны нам за то, что мы уничтожаем их врагов".³⁷

Однако время от времени германское посольство в Константинополе предпринимало попытки оправдать деятельность своей военной миссии.³⁸ Так, один из видных немецких дипломатов Радовиц уверял в своем письме рейхсканцлеру Бетман-Гольвега, что глава военной миссии Германии в Турции Лиман Фон Сандерс был противником переселения армян, в частности, будто бы он протестовал против высылки армян из Смирны.³⁹ А сам Лиман фон Сандерс в июне 1921 г. во время судебного процесса над С. Тейлиряном пытался оправдаться перед общественностью. В своем выступлении он стремился доказать, что в период геноцида он играл роль защитника армянского населения в Османской империи.⁴⁰

В этом отношении его показания на процессе Согомона Тейлиряна в Берлине в 1921 г. представляют значительный интерес.⁴¹

Генерал Сандерс пытался в своей речи обелить преступное соучастие германского командования в погромах армянского насе-

³⁶ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden. Außenministerium, Akten - Nr. 1953, Bl. 77.

³⁷ Ibid.

³⁸ Marquart J., Op. cit., S. 53

³⁹ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., SS. 300 - 301.

⁴⁰ Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Prozeßbericht mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang, Berlin, 1921, SS. 61 - 63.

⁴¹ 2 - 3 июня 1921 года в Берлине состоялся судебный процесс над армянским студентом Согомоном Тейлиряном, который 15 марта 1921 года в Шарлоттенбурге (Берлин) выстрелом из пистолета убил Талаат-пашу. Берлинский суд оправдал С. Тейлирия, (См. Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Prozeßbericht mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang, Berlin, 1921, S. 127; Der christliche Orient, 1921, Nr. 1/3, S. 14).

ления в Турции, и целиком переложить ответственность за это на турок.⁴² Правда, основными участниками боевых действий на Кавказском фронте были турки, а не немцы, но кому не известно, что турки действовали в точном соответствии с инструкциями немецких военных советников и воена-чальников. Сандерс всячески старался объяснить действия турецкого командования как меры, объясняемые фактом религиозной войны и направленные будто лишь на уничтожение враждебной исламу христианской религии. В подтверждение своих слов Сандерс приводил примеры, свидетельствовавшие о сопротивлении немецкого командования преступным планам турок. Один из них иллюстрировал "благородную деятельность германского командования": приказ Энвер-паши об исключении из подразделений генерала армии Сандерса офицеров евреев и армян был германским командованием и лично им, генералом Сандерсом, не выполнен. Сандерс приводил и другой пример. Правитель города Смирны приказал эвакуировать 600 армянских женщин и детей, и лишь только благодаря вмешательству его, генерала Сандерса, этих женщин и детей удалось спасти.⁴³ Отметим, что действительно, отдельные факты выступлений немецкого командования в защиту армян имели место. Но эти единичные случаи не в состоянии были, конечно, радикально изменить направление политики младотурецкого правительства.

Правительственные круги Германии пытались убедить европейскую общественность, будто Германская империя не несет ответственности за печальные события в Западной Армении. Этому служило и издание многотомного собрания документов министерства иностранных дел кайзеровской Германии.⁴⁴ Вышеуказанный сборник дипломатических документов в 40 томах составлен в свое время известными специалистами-международниками Тимме, Мендельсоном-Бартольди и Лепсиусом по поручению министерства иностранных дел Германии.

Кайзеровские дипломаты были весьма обеспокоены тем, чтобы немецкая общественность не смогла увидеть кровавые события в их истинном свете, чтобы в печать не просочились сведения о единодушии немцев и турок в армянском вопросе.⁴⁵ Из германских правительственных кругов не раз поступали руководящие

⁴² Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Prozeßbericht mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang, Berlin, 1921, S. 61.

⁴³ Ibid., S. 62.

⁴⁴ Die große Politik der Europäischen Kabinette 1871 - 1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes., Bd. 2, 6, 9, 10, 12, (1,2), 14 (1,2), 30, 34, 38, Berlin, 1922 - 1926.

⁴⁵ Die christliche Welt. Evangelisches Gemeindeblatt für Gebildete aller Stände, 1919, Nr. 12, S. 184.

указания сообщить "в немецкой печати, что мы (т. е. немцы - Ст. С.) совершенно непричастны к мероприятиям турецкого правительства по массовому истреблению армян"⁴⁶.

Подлинные факты о положении армян, как правило, замалчивались. Так, И. Лепсиусу было запрещено издать справочник, содержащий сведения об истинном положении дел в армянских областях.

В 1916 году специальное распоряжение правительства кайзеровской Германии положило конец дискуссии о так называемых "армянских ужасах" в немецкой прессе⁴⁷. С соответствующим разъяснением выступила и немецкая цензура. Отмечалось, что "эти вопросы касаются внутренней турецкой администрации и мы, чтобы не ставить под угрозу наши дружественные отношения с Турцией, должны воздержаться даже от их рассмотрения. Поэтому нам надо хранить молчание. Если же за границей впоследствии обвинят Германию в соучастии в избиении, нам, возможно, придется начать обсуждение этого вопроса, но с величайшей осторожностью и сдержанностью, доказывая, будто турки были спроцом вопросе"⁴⁸.

Отдельные немецкие информационные органы нередко пытались представить дело так, будто инициаторами погромов являлись не турки, а армяне. Так, в одном из появившихся в печати сообщений указывалось: "В то время как зачинщики армянской пропаганды с ожесточением предаются клевете, направленной против турок как мнимых преследователей армянского народа, банды их соотечественников продолжают с неменьшим ожесточением дело уничтожения, направленное против мусульманского населения восточных провинций Закавказья"⁴⁹.

В вопросе о геноциде армян Россия занимала позицию прямо противоположную немецкой. Если геноцид армян отвечал конкретным политическим планам кайзеровской Германии, то Россия была заинтересована в завоевании симпатий армян и в укреплении своего влияния в армянских областях турецкой империи. Именно поэтому она выступила противницей геноцида. Так, посол в Константинополе М. Гирс в своем сообщении министру иностранных дел С. Сазонову писал, что "Было бы желательно

⁴⁶ Deutschland und Armenien 1914-1918 ..., S.112.

⁴⁷ Sachsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Außenministerium, Akten Nr. 1952, Bl. 33.

⁴⁸ Marquart J., Op. cit., S. 48.

⁴⁹ Deutsches Zentralarchiv. Historische Abteilung II. Merseburg, Bestand, 77, СВ, (Zentralbüro), S. Sachen, Akten Nr. 597, Bl. 11.

решительными мерами предотвратить резню, выгодную лишь нашим противникам для отвлечения от России симпатий армян"⁵⁰.

Однако ни одна из великих держав не предприняла действенных шагов в деле предотвращения геноцида армян и в решении армянского вопроса. Объективно международный империализм не только не препятствовал массовому уничтожению армян, но способствовал ему.

В этой связи журнал "Der Orient" образно писал, что европейские державы ни в одном другом зеркале лучше не увидят отражение своего истинного лица, как в трагедии армянского народа⁵¹.

Геноцид армян в Западной Армении и других областях Турции в период первой мировой войны привлек пристальное внимание прогрессивной общественности всего мира. Прежде всего следует остановиться на позиции прогрессивной общественности Германии.

Карл Либкнехт активно поддерживал армян, разоблачая истинную суть политики германского империализма. Касаясь "освободительной миссии Германии", К. Либкнехт писал: "Это Германия в роли освободительницы угнетенных народов?... Германия, под игом которой стонут, зажатые в кулак, поляки, датчане и эльзас-лотарингцы; Германия, которая в 1910 году продала на Потсдамском свидании Персию Англии и России за хорошую компенсацию... и с незапамятных времен была прислужницей царизма, помогая царю-батюшке мучить порабощенные народы..."⁵². Разоблачая ханжество германских империалистов, К. Либкнехт с иронией отзыается об "освободительной миссии" Германии, "верной союзнице и друга Австрии, которая только и живет насилием и угнетением несчетных завоеванных ею народов..."⁵³.

11 января 1916 года К. Либкнехт выступил на заседании рейхстага со следующим запросом: "Известно ли господину рейхсканцлеру, что во время нынешней войны в союзной турецкой империи армянское население сотнями и тысячами выселялось из своих насиженных мест и уничтожалось? Какие шаги предпринял рейхсканцлер перед союзным турецким правительством, чтобы им были даны соответствующие гарантии для улучшения положения оставшейся части армянского населения и запрещения повторения подобных ужасов?"⁵⁴.

⁵⁰ Архив внешней политики России (АВПР), ф. Политархив, д. 3465, л. 125.

⁵¹ Der Orient, Potsdam, 1927, November - Dezember, S. 128.

⁵² Либкнехт К., Мой процесс по документам, Пг., 1918, стр. 54.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Liebknecht K., Gesammelte Reden und Schriften, Bd. VIII, Berlin, 1966, S. 438.

Слово для ответа на этот вопрос председатель рейхстага предоставил регенту политического отдела министерства иностранных дел доктору фон Штумму, который своим выступлением пытался оправдать преступные действия младотурок и немецкого канцлера, хотя при этом и вынужден был признать факт "переселения армянского населения на новое местожительство"⁵⁵. Причины акций против армян он увидел в "возмутительных интригах ... противников"⁵⁶.

Разоблачение империалистической политики кайзеровской Германии в армянском вопросе нашло свое выражение также и в одном из писем Карла Либкнехта "Союзу Спартака".

В письме, которое было озаглавлено: "Маленький запрос Либкнехта" от 27 января 1916 года автор пишет: "Турецкое правительство организовало страшное избиение армян. Весь мир знает об этом и во всем мире за это обвиняют Германию, потому что в Константинополе приказания правительству дают германские офицеры"⁵⁷.

К. Либкнехт указывал, что "Германия - союзница Турции, обагрившей свои руки кровью армян и во время этой войны безмерно увеличившей свой грех, учинив жесточайшую резню несчастного армянского народа ..."⁵⁸.

В результате запросов и выступлений Карла Либкнехта рейхstag в феврале 1916 года направил в Турцию делегацию из нескольких своих депутатов, которые посоветовали турецкому правительству прекратить преследования и насилиственное обращение армян в ислам, а также организовать возвращение армян в родные места⁵⁹.

В кругах передовой общественности Германии возникла идея оказать помощь армянам путем создания "Немецко-армянского общества". Было обнародовано воззвание о создании этого Общества. Под воззванием стояли подписи доктора Лепсиуса, профессоров Маркварта и Газе, пастора Штира, доктора Гринфельда, Аветика Исаакяна и других известных политических и общественных деятелей, писателей, художников, офицеров, духовных лиц и др.

В июне 1914 года состоялось первое заседание этого Общества. Председателем его был избран доктор И. Лепсиус, а его

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid., S. 462.

⁵⁸ Либкнехт К., Мой процесс по документам, Пг., 1918, стр. 54.

⁵⁹ Զավեն Արքանի. Պատրիարքական յուշերի. Վահրամիկը և Վազգութիւնը. Գանձրի, լուս. Նոր ասրդ, 1947, էջ 166.

заместителями доктор Рорбах и доктор Гринфельд; делопроизводителями - Штир и Исаакян и казначеем - доктор Айранян. На заседании были сформулированы задачи нового общества, которые состояли в пропаганде правильных и объективных представлений об армянском народе в Германии и о немецком народе в Армении, в укреплении культурных связей и сотрудничества между Германией и Арменией, в развитии личных контактов между немцами и армянами.

Общество горячо принялось за выполнение поставленных перед ним задач, и вскоре вышел первый номер журнала "Месроп", названного так по имени основателя армянской письменности Месропа Маштоца. Журнал издавался на армянском и немецком языках.

Вскоре перед Обществом возникли задачи и политического характера: немецкое посольство в Константинополе предложило руководству общества оказать воздействие на турецких армян, чтобы последние оставались лояльными по отношению к Турции. Руководство Общества согласилось на это предложение, но при условии, если министерство иностранных дел Германии даст официальное заверение в том, что после окончания войны взьмется за осуществление армянских реформ, от проведения которых отказалась Турция. Это заверение от имени Германии было подписано помощником статс-секретаря Циммерманом. "Немецко-армянское общество" сыграло существенную роль в деле защиты армянского населения в борьбе против насилия, бесчинств и зверств.

Следует особо отметить заслуги председателя "Немецко-армянского общества" видного общественного деятеля Германии И. Лепсиуса, вся жизнь которого была посвящена делу защиты армянского народа⁶⁰. В 90-х годах XIX века им была написана документальная книга "Армения и Европа"⁶¹, посвященная армянскому вопросу в Османской империи. В 1916 году вышел в свет другой труд И. Лепсиуса "Сообщение о положении армянского народа в Турции"⁶². Позже книга была переиздана под названием "Гибель армянского народа"⁶³. Книга содержала столь обличительную информацию о положении армянского населения в Турции, что после ее издания германские власти начали преследование И. Лепсиуса, и он вынужден был покинуть Германию.

⁶⁰ Werfel F., Die vierzig Tage des Musa Dagh, Berlin - Wien - Leipzig, 1933, Band 1., S. 224.

⁶¹ Lepsius J., Armenien und Europa, Berlin, 1896.

⁶² Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

⁶³ Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, Potsdam, 1919.

В апреле 1918 года "Немецко-армянское общество" направило в рейхstag заявление, в котором подчеркивалось, что "только Германия в состоянии положить конец губительным действиям турок. Она должна заставить их прекратить уничтожение целого народа". Заявление подчеркивало ту мысль, что речь идет о жизни и смерти способной христианской нации, о невосполнимых культурных ценностях. И в то же время, речь идет о будущих интересах немецкого народа и его репутации как христианской нации"⁶⁴. Чтобы выяснить действительные позиции Германии в армянском вопросе, общество обратилось в министерство иностранных дел Германии с просьбой предоставить ему соответствующие документы. В декабре 1918 года председателю Общества доктору И. Лепсиусу была передана переписка министерства по армянскому вопросу. Впоследствии она была издана И. Лепсиусом отдельной книгой под названием "Германия и Армения. 1914 - 1918 гг."⁶⁵ Книга содержала дипломатическую переписку и документы, касающиеся геноцида армянского населения Турции и позорного пособничества в этом деле кайзеровской Германии. Неудивительно поэтому, что книга была запрещена цензурой.

Труды И. Лепсиуса периода первой мировой войны отличаются тем, что они основываются на официальных фактических материалах и документах. Важное значение имело его участие в подготовке и издании сорокатомного сборника дипломатических документов европейских правительств, где освещены также трагические события в Западной Армении. Автор этих строк работал не только в архивах и библиотеках Германии, но и в личной библиотеке И. Лепсиуса в его доме в г. Потсдаме. При любезной помощи дочери И. Лепсиуса Вероники Лепсиус он нашел многочисленные документы и материалы, которые неоспоримо разоблачают варварские действия турецких властей в отношении армянского населения, а также преступное пособничество геноциду армян кайзеровской Германией и других великих держав.

И. Лепсиусу удалось добиться приема у Энвер-паши, и он направился в Константинополь. Кстати, в остальные районы Османской империи въезд Лепсиусу был запрещен. Во время состоявшейся беседы Лепсиус привел многочисленные факты беззакония по отношению к армянам, ссылаясь при этом не только на армянские источники, в объективности которых Энвер-паша мог усомниться, но и на данные, полученные из американского посольства в Константинополе. И. Лепсиус прдъявил Энвер-паше обви-

нение в том, что он, руководствуясь преступными планами, унижает западных армян⁶⁶.

Когда Энвер-паша рассказал о своей беседе с Лепсиусом Талаату, последний ответил, что Лепсиусу нечего беспокоиться: необходимость в решении армянского вопроса отпадает по причине полной ликвидации армянского населения⁶⁷.

Потеряв надежду предотвратить трагедию, доктор И. Лепсиус вернулся на родину. По прибытии в Берлин он сообщил на собрании Общества ужасающие факты о геноциде армян в Турции. Собрание направило канцлеру Германии письмо, которое подписали пятьдесят известных представителей немецкой интеллигенции. В письме содержалась просьба воспрепятствовать резне и выселению уцелевшего армянского населения, принять действенные меры по сохранению жизни женщинам и детям, выселенным в месопотамские пустыни, дать возможность общественности оказать помощь пострадавшим армянам и гарантировать в будущем их существование.

И. Лепсиус неоднократно предпринимал попытки поставить вопрос о положении армян в Турции перед рейхсканцлером Бетман-Гольвегом добиваясь у него аудиенции. Однако в приеме ему было отказано⁶⁸. В статье "Что сделали с армянами?" И. Лепсиус обвинил кайзеровскую Германию в прямом соучастии в масовом истреблении армян. Обращаясь к правителям Германии, он во всеуслышание произнес: "Если вы не виновны в этом, то докажите, что вы не виновны"⁶⁹.

И. Лепсиус писал: "Я не обвинитель и не защитник. Факты будут говорить сами за себя. Любой, будь он враг или друг, сам создаст свое мнение. Но в настоящее время у меня есть привелегия стать защитником народа, который не будучи втянутым в мировую войну, в десять раз больше перенес, чем любой другой народ мира из-за проклятия варварства."⁷⁰

Большие заслуги в деле организации помощи армянскому населению и в разоблачении преступной политики западных держав имеет немецкий писатель и общественный деятель Армин Теофил Вегнер. Он был членом немецкой санитарной миссии в Турции и во время войны прошел со штабом фельдмаршала фон дер Гольца всю Малую Азию. Он видел многочисленные лагеря

⁶⁴ Mitteilungsblatt der Deutsch - Armenischen Gesellschaft. Berlin, 1939, № 5 - 6, S. 7.

⁶⁵ Deutschland und Armenien 1914-1918 ...

⁶⁶ Ibid., S. 200.

⁶⁷ Ibid., S. 198.

⁶⁸ Mitteilungen aus der Arbeit von Dr. Johannes Lepsius, 1918, Nr. 11 - 12, S. 117.

⁷⁰ Ibid., S. 118.

армян в пустыне, был свидетелем того, как в этих лагерях истязали армян. Все виденное им фотографировалось в надежде показать их прогрессивной общественности европейских стран. Турецкие власти конфисковали часть обличительных фотоснимков, а некоторые были утеряны во время его долгих скитаний. Но часть этих фотоснимков Армину Вегнеру все же удалось спасти. Вернувшись в Германию, он организовал выставки и лекции о чудовищных преступлениях турецких властей и их немецких покровителей. Вскоре А. Вегнера освободили от занимаемой им в министерстве иностранных дел должности. Будучи непосредственным очевидцем событий в Западной Армении в годы первой мировой войны, он в своих книгах с негодованием писал о злодеяниях младотурецких властей по отношению к армянскому населению. Одновременно он пригвоздил к позорному столбу и руководителей кайзеровской Германии. В своих письмах президенту США и правительству великих держав А. Вегнер осуждал и политику правящих кругов США, Англии, Франции в армянском вопросе⁷¹.

Отправленное в 1919 году А. Вегнером открытое письмо президенту США В. Вильсону стало предметом дискуссии во всем мире и вновь привлекло внимание общественности. В письме А. Вегнер потребовал, чтобы В. Вильсон протянул руку помощи армянскому народу. Он указывал, что "ни с одним народом земли не поступили так несправедливо, как с армянским... За армянскую нацию, которую так ужасно унизили, я хочу заступиться... с усердием человека, познавшего своей измученной душой неслыханный позор его страданий. Я поднимаю голос за тех бедных людей, отчаянные стечения которых я должен был беспомощно выслушивать, ужасную смерть должен был бессильно оплакивать, за людей, кости которых покрывают пустыни Евфрата, плоть которых в моем сердце, она призывает меня говорить с Вами"⁷².

В другом своем письме, названном "Вопль с Араката," А. Вегнер, обращаясь к европейским правительствам, обвиняет их в преступном пособничестве резне армян в Османской империи.

Массовое уничтожение армянского населения в годы первой мировой войны явилось первым фактом геноцида в истории нового времени. Младотурки - организаторы геноцида армян - были фактически предшественниками германских фашистов. Объективный анализ событий показывает, что существует органическая связь

⁷¹ Wegner A., Offener Brief an den Präsidenten der Vereinigten Staaten von Nord Amerika Herrn Woodrow Wilson über die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste, Berlin-Schöneberg, 1919; Wegner A., Der Schrei vom Ararat. An die Regierungen der sieghaften Völker, Leipzig, 1922.

⁷² Ibid., 1919, S. 8.

между политикой правителей Османской империи, с одной стороны, и кайзеровской, а позднее и фашистской Германией, с другой.

Как известно, турецкие погромщики в основном остались безнаказанными, об этом помнили гитлеровцы, совершая неслыханные злодействия в отношении многих народов.

ԱՏԵՓԱՆ ԱՏԵՓԱՆՑԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:
Ներկայում շայաստակի ԳԱԱ պատմության ինստի-
տուտի առաջատար գիտաշխատող է: Հիմնական աշ-
խատությունները եվհրված են ազգամիջյան խնդիր-
ներին, հայկական հարցի և 1915 թ. ցեղասպանու-
թյան պատմությանը: Հոդվածը լուս է տեսնում
առաջին անգամ:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՅԶԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՄԵՂԱՍԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանության գործում բացահայտ է կայզերա-
կան Գերմանիայի մեղսակցությունը: Հանդիսանալով Թուրքիայի
դաշնակիցն ու արևմտահայության նկատմամբ նրա հանցավոր
բաղաբականության հովանավորող՝ գերմանական կառավարությու-
նը բիշ մեղք չունի հայ ժողովրդի ողբերգության մեջ: Հայության
ցեղասպանությանը լավատեղյակ Առնոլդ Թոյնիբն գրում էր. «Բա-
ցահայտ է, որ գերմանական կողմը ոչ մի անգամ չի փորձել հակա-
դրովելու» թուրքական դաժանություններին: «Բավական էր, շարու-
նակում է նա, - գերմանական կառավարության «վետոն», և երաշխա-
վորված կլիներ թուրքիայի կողմից դրա կատարումը»: Հայկական
վորված կլիներ թուրքիայի կողմից դրա կատարումը: Հայկական
շարդերի արդարացմանն ու պաշտպանությանն էր ուղղված թուր-
քական կառավարության 1915 թ. հուլիսի 4-ի հայտա-
վիայում գերմանական դեսպանության կառավարության կողմից
բարությունն այն մասին, որ թուրքական կառավարության կողմից
հայերի դեմ ուղղված հալածանքների միջոցառումներն Արևելյան
Անատոլիայում թելադրված են ուղմական անհրաժեշտությունից
և այդ կապակցությամբ գերմանական կառավարության տեսակետը
լիովին համընկնում է այն նկատառումներին, որոնք առաջ են բաշ-
վել Բարձր Դռան կողմից:

Հոդվածում առաջին անգամ օգտագործված են մի շարք նյութեր՝ հայտնաբերված գերմանական արխիվներում և գերմանական զանազան պարբերություններում:

STEPAN STEPANIAN

Professor Stepanian is Senior Researcher at the Institute of History of the National Academy of Sciences. His scholarly interests include inter-ethnic relations, the Armenian Question, and the Genocide.

THE ARMENIAN GENOCIDE AND GERMANY'S CULPABILITY Summary

Imperial Germany clearly shares responsibility in the Armenian Genocide. As an ally of the Ottoman Empire, Germany was the defender of Turkish policy toward Western Armenians. Arnold Toynbee asserts that Germany never opposed this policy and that a German veto would have been sufficient to stop the massacres. The July 4, 1915 statement by the German Ambassador can be interpreted only as a justification for the deportations and massacres as a military necessity.

The article presents material from German archives and sources which is being used for the first time.

ԱԶԱՏ ՀԱՄԲԱՐՁԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:
Ներկայում Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստի-
տուտի հայ պատագրական շարժումները XIX դ. և
XX դ. սկզբին գիտական ազգությունները նվիրված են Հա-
յաստանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քա-
ղաքական, ազգային-ազգագրական շարժումների
վեսել է 1985 թ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի»
թիվ 2-ում:

ՎԱՆԻ 1915 թ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Պատմագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ կան արևմտահայության տեղահանության ու ցեղասպանության
կանոնական բայլերին դիմելու պատճառների մասին: Թուրք պաշ-
գործնական բայլերին սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քա-
ղաքական, ազգային-ազգագրական շարժումների
վատմությանը: Հոդվածն առաջին անգամ լույս է
տեսել է 1985 թ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսի»
թիվ 2-ում:

Բնոգդան Գեմբարսկու կողմից հրատարակած «Նամակներ
աշխարհին» նյութերից իմանում են, որ 1914 թ. հոկտեմբերի 15-ին,
այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ դեռ չեղ սկսվել ոռւս-թուրքական պա-
տերազմը, տեղի է ունեցել թուրքուրբական կուսակցության Գերա-
գույն կոմիտեի նիստ, ուր բնակչել է հայերի ցեղասպանության հար-
ցը: Զիա Գյումարփ պահանջել է կոտորել հայերին, քանի որ դրանից
կարսափեն հույները: Նրանք այլևս չեն համարձակվի պատերազմ
սկսել թուրքիայի դեմ, վահենալով, որ իթթահադը կբնաջնի նաև
թուրքիայում ապրող հույներին:

Զավիդ բեյը դեմ է արտահայտվել դրան՝ գտնելով, որ «Պե-
տության պահովության համար կարելի է վերաբնակեցնել նրանց,
որայց պետք չէ սպանել. չէ» որ այդ ձևով կկորչեն նաև նրանք, ո-
րոնց հնարավոր է իսլամություն ընդունել և հիտ օգուտ բաղել
նրանցից»:

Դոկտոր Նազիմը հայտարարել է. «Զարմանում եմ, որ ոմանք պաշտպանում են նրանց (այսինքն՝ հայերին-Ա.Հ.): Զէ՞ որ նրանք խանգարում են մեզ կովկասյան ռազմաճակատում՝ անհնարին դարձնելով մեր մուտքը Ռուսաստան... անհրաժեշտ է լուծել հայկական հարցը՝ բոլոր հայերին խպառ բնաջնջելով»:

Ներքին գործերի նախարար Թալեհամբ թեյը եզրափակում է. «Իմ անձնական պատասխանատվությամբ հայերի դեմ կգործադրեմ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ համարեմ, բանի որ հայերը թեև առայժմ ցույց են տալիս, թե մեր կողմն են, բայց վաղը կարող են փոխել իրենց վերաբերմունքը»:

Նիստի մասնակիցները մեծամասնությամբ որոշել են. «Հայրի վերաբնակեցում կատարել, միաձամանակ ոչնչացնել նրանց անապատում»¹:

Ուրեմն երիտթուրքինը արեւտահայերի տեղահանության ու ցեղասպանության կոնկրետ կուրս վերցրին 1914 թ. հոկտեմբերի 15-ին: Եթե 1915 թ. հոկտեմբերի 20-ին կամ նոր տոմարով նոյեմբերի 2-ին Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև սկսվեցին պատերազմական գործողությունները, Վանի կուսակալ Զեդէթ բնոյը, իթթիհադի հրահանգով, & եռնամուս եղավ Վասպուրականի հայության կոտորածներին: Նա նախապես բանտերից ազատեց գոլերին, մարդասպաններին ու նման տականներին և դրանցով համարեց զորամասների, ոստիկանների ու ժանդարմների շարժերը: Ապա հայ զինվորականներին զինաթափեց ու սկսեց դատեցնել կառույցներում կամ Քշել կայսրության զանազան վայրերը ու ոչնչացնել, իսկ մահմեդականներին զինելով, տեղափորեց հայրանակ շըջաններում: Այնուին գործի դրեց մահմեդական հոգևորականներին, որոնք մզկիթներում բարողում էին. «Մուսուլման չէ նաև անհավատներն ավելի վատթար, որ սուր չի վերցներ մեր իսլամի ֆաթի սուրբ հրամանին համար, մեր երկիրը բանդող գյալուրների դեմ: Մեր թշնամիները և այս երկիր մեջ կան, և դուրսը, բայց պետք է ատոր համար ձեր աչքերը լայն բանափ, լավ խելամուտ ըլլափ կրոնի թշնամիներու բոլոր գործերուն»²:

1914 թ. վերջներին ու 1915 թ. սկզբներին Զելեբը բեր էր կանոնավոր ու անկանոն զորամասերով Թիմար, Կարկառ, Ալշավազ, Գյավաշ, Հայոց Զոր և այլ շրջաններում սրի բաշեց շուրջ 16 հազար

Վանի հայ հոգեւոր ու կուսակցական շրջանները փորձեցին կանխել հայերի կոտորածները: 1915 թ. փետրվարի 14-ին օսմանյան պառամբնատի պատգամավոր Գումայանը (Օ.Մ. Դերձակյանը) դիմեց կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեսաթ բեյին, ցույց տվեց նրան հայերի անմեղությունը և պահանջեց վերջ դնել նրանց հալածանքներին ու ջարդերին: Բայց պատասխան չստացվէ: Ընդհակառակը, Զենքեթ բեյը նոր եռանդով շարունակեց իր ոճրագործությունները: Այնժամ հայ հոգեւոր ու կուսակցական շրջանները դիմեցին Զենքեթ բեյին՝ պահանջելով դադարեցնել կոտորածները, հայ զինվորների հալածանքները, պարտավորվելով նրանց ծառայության փոխարեն հատուցել փողով և այլն Կուսակալու սակայն մերժեց: Ավելին՝ նա շարունակեց հայերի հետապնդումները և ապրիլի սկզբներին այնպիս պաշարեց Վանը, հատկապիս նրա հայարձնակ Այգեստան թաղամասը, որ, ականատեսի խոսիքով ասած, «Թուունն անգամ չէր կրնար անցնի!»⁴.

¹Գեմքարսկի Բ., Նամակներ աշխարհին. Երևան. 1990. էջ 80-81.

2 Վան-Ռենդաք աղաքի ժողովրդական հիերոսամարտը, պատմագրեց Հ. Կոսոյան, թերթան, 1966, Էջ 27:

³ Син Геноцид армян в Османской империи, под ред. проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1982, стр. 285.

⁴ Վարագ, Բացառիկ՝ Նվիված Մեծ Եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի համապատասխան հուշահամարը (1915-1965) թ 107 (հույսարակության տեղն ու թիվն անհայտ են).

տարեդարձին, 1915-1965,
5 նույն տևողում, էջ 138:

նան թ-43 տարեկան բոլոր հայ տղամարդիկ: Հայերը կտրականապես մերծում են⁶: Նրանց համար արդեն պարզ էր. կամ պետք է լուս ու հնագանդ բնաջնջվեին, կամ պայխարեին ու պահպանեին իրենց գոյությունը: Ուրիշ ելք չկար: Եվ նրանք ընտրեցին վերջինը: Իննապաշտպանության գործը ղեկավարում էին տարբեր կուսակցությունների ու հոսանքների ներկայացուցիչներ՝ Արամ Մանուկյանը, Արմենակ Եկարյանը, Գաբրիել Սեմերջյանը, Կայձակ Առաքելը, Բուղդարացի Գրիգորը, Հրանտ Գալիկյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը:

Ապրիլի 5-ին կազմվում է «Վասպուրականի հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին», որին կից շուտով ըստեղծվում են նրան ենթակա ստորաբաժանումները՝ տեղեկատու դիվանը, հաշվառման խումբը, զինաբաշխ մարմինը: Հերոսամարտի ընթացքում հիմնվում են նաև հայթայթիչ, պարենավորման, կարմիր խաչի, զենթերի մթերման ու մատակարարման խմբերը, Վասպուրականի հայ կանանց միությունը, ոստիկանական վարչությունը, բաղադապետարանը, դատարանը և այլն: Դրանց բոլորի ստեղծումն ավարտվում է ներոսամարտի «երրորդ օրը»,⁷ այսինքն՝ մինչև ապրիլի 10-ը:

Թշնամու դեմ պայխարի դուրս եկալ Վանի ամբողջ հայությունը՝ ծերերն ու երեխանները, տղամարդիկ ու կանայք, & եռնարկատերերն ու բանվորները, արհեստավորներն ու առևտրականները, մտավորականներն ու պաշտոնյանները: Փ. Թերլեմեզյանը գրում էր. «Վանի հայությունը... համոզվեց, որ թուրք կառավարությունը վըծուել է ամբողջովին բնաջնջել մեր ցեղը: Ուրեմն կովելն անխուսափելի դարձավ»: Նա «չուրեց իր վիզը դնել թուրքական յաթաղանի դիմաց ու վժուց կովել: Որովհետև ներոսական կյանքը թե՛ պատվավոր և թե՛ պարտավորիչ էր»: Վանեցինները գործում էին «գեղ-կանգնի, գերան կկոտրվի» համոզմունքով: «Այդ գերան կոտրող գյուղը, այսինքն՝ ժողովուրդը, առանց բացառության կովի էր կանգնել»⁸:

Մի այլ առիթով Փ. Թերլեմեզյանը նշում էր, որ ներոսամարտը «բացարձակ ժողովրդական պատերազմ էր», որ դա «այս ու այն կուսակցությանց և անհատներու վերագրելը հիմնովին թյուրիմացություն մ' ամենմ իրենց բաժին աշխատանքն ունեցան և ուսուի կովեցան: Պատիվ այդ անընկծելի ժողովրդյան, որ հայի պատիվն ու մեր կյանքն ազտեց»⁹:

⁶ Տես Երամյան Հ., Հուշարձան Վաս-Վասպուրականի, հ. 1, Աղեսանդրիա, 1929, էջ 324.

⁷ ՀՊԾ, ֆ. 30, ինք. 423, թ. 411:

⁸ Նույն տեղում, թ. 412:

⁹ Նույն տեղում:

Ի՞նչ ուժեր ունեին կովող կողմերը: Վանի բնակիչները հիմնականում արհեստավլորներ ու առևտրականներ էին: Կային ավելի սակավաթիվ մտավորականներ, պաշտոնյաներ, հողատերեր և այլ զբաղմունքի մարդիկ: Պատերազմի նախօրյակին բաղան ուներ մոտ 41 հազ. բնակիչ, որից 23 հազարը հայ, իսկ 18 հազարը՝ մահմեդական: Վանը բաժանվում էր երկու մասի. մեկը կոչվում էր Քաջավանքեց, իսկ մյուսը՝ Այգեստան: Նրանք իրարից հեռու էին 5-6 կմ, և այդ տարածքում ապրում էին մահմեդականներ, գերազանցապես թուրքեր: Այգեստանն ուներ 20.000, իսկ Քաջավամեջը՝ 3.000 հայ: Ընդհանուր բնակչությունն առաջինում կազմում էր 37.000, երկրորդում՝ 4.000 մարդ¹⁰:

Զեդիթ բեյն ուներ 6.000 զինվոր կանոնավոր զորքից, 5.000-6.000 համբեկական բրդեր և այլ ուժեր, 12 լեռնային ու ծանր հրանոթ, բազմաթիվ հրացաններ ու փամփուշտներ: Իսկ հայերն ունեին 800 զինվոր, որից 400-ը հրացաններով, իսկ մնացած 400-ը՝ մասու-զեր-ատրճանակներով¹¹: Եթե Թիմարից, Հայոց Զորից և այլ վայրերից հայերը, փրկվելով կոտորածներից, նահանջեցին դեպի Վան, զինվորների թիվը մեծացավ՝ հասնելով 1.053-ի: Ածեց նաև հրացանների ու ատրճանակների թիվը՝ կազմելով համապատասխանաբար 505 և 549: Այնուամենայնիվ, թշնամու ուժերի համեմատությամբ դրանք աննշան էին: Անբավարար էր նաև հայերի փամփուշտների պաշարը: Նրանք ունեին 74.824 հրացանի և 39.089 ատրճանակի փամփուշտ¹²:

Ահա այդպիսի խիստ անհավասար ուժերով էին բախվելու հակառակորդները՝ մեկը կոտորելու, բնաջնջելու մտադրությամբ, հակառակորդների մեջ կոտորելու, գոյատելու և ապրելու հաստատ վճռականությամբ:

Ապրիլի 5-ին Զինվորական մարմինը հոեց երկու կոչ, մեկը Այգեստանի հայերին, որի մեջ ասվում էր. «Մեր նամարտ թշնամիի պահանջներուն տեղի տալը անկարելի ըլլալով և անհանդուժելի պառն փաստերով համոզված ըլլալով, որ նա իր հայամավանդ դառն փաստերով անպայման իրագործել կուզե, ուստի ջինջ դիվային ծրագիրը անպայման իրագործել կուզե, իսկառակ մեր խաղաղասիրական ջանքերուն և զգացումներուն, պարտավորվեցինք ակամա կովի ասպարեզ դուրս գալ,

¹⁰ Տես Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թթ., Երևան, 1917, էջ 222: Դարբինյան Ա., Հայ զառապարական շարժման օրերն (հունվեր 1890-ին 1940), Փարիզ, 1947, էջ 272, Կարագ, Բացառիկեց... էջ 118:

¹¹ Միջիթարյան Օն., Կանք հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930, էջ 65:

¹² Տես Վասպուրական Վաս-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի:

¹³ Տասներենգամյակի առթիվ, 1915-1930. Վեսնակի, Ս. Ղազար, 1930, էջ 30: Խաղաղասիրական ապրիլյան առթիվ, 1915-1930. Վեսնակի, Ս. Ղազար, 1930, էջ 30:

պաշտպանելու համար մեր ազգային գոյությունը, չինայնուկ մեր արյան վերջին կաթիլը»¹³:

Կոչերից մյուսն ուղղված էր Այգեստանի թուրքերին և կրում էր «Թուրք հայրենակիցներ» վերնագիրը: Նրանում ասվում էր. «Արյունուշտ կուսակալը ուզում է կռվեցնել մեզ և բաղաբե լողացնել վանեցիների արյան մեջ: Գիտեցեմ, որ նա օտար մարդ է, այսօր կա, վաղը՝ չկա: Խոկ մենք և դուք Վանի մշտական բնակիչներն ենք, ապրել ենք անվրդով, բարի հարեւանությամբ և կապրենմ խաղաղ: Եթե դուք լսեք կուսակալին, «Երկու ազգերու միջև ահարկու անդունդ բանալուն օգնած կըլլաք»,¹⁴ Ուստի զանց առեք Զենեթ բեյի գործակալների բարոզները, մի ընկեր նրա լարած թակարդը: Եղել են ժամանակներ, որ մենք ենք օգնել ձեզ, այժմ դուք, գոնե ձեր չեզոքությամբ, օժանդակեք մեզ: Այդ կոչի նշանակությունն այն եղավ, որ Վանի թուրքերը չմասնակցեցին կոփի ներին¹⁵:

Ապրիլի 6-ի գիշերը Զինվորական մարմինը հրավիրեց կռւվող ուժերի բոլոր ղեկավարների խորհրդակցություն և գոտեսվնեց նրանց օրինասական պայմանագրի համար: Ոգեստիք էր Գրիգոր Բուլղարցու ծառը: «Ընկերներ,-ասում էր նա, -հասել է րոպեն, որ մենք վերջնական հաջվեհարդար կատարենք մեր դարավոր թշնամու հետ... Մեր առջև կանգնած է մեր թշնամին, որ անհամեմատ ուժեղ է մեզանից, բայց նրան պակասում է այն բարոյական ուժը, որ մենք ունինք. դա՝ մեր մեռնելոյ պատրաստակամությունն է: Մեզ համար ուրեմն այս կոիվը մեկ նշանաբան պիտի ունենա-մեռնել միայն մեր դիրքերի վրա: Քաջությամբ պիտի կովկինք և մեր մահը սույն ստեցնենք թշնամուն: Մեր ընտանիքի պատիվը պահանջում է մեզանից, որ թշնամին մեր դիակների վրայից անցնելուց հետո մեր օճախները ուժ դնի... լավագույնն է սեփական մահը տեսնել, բայց սիրելիների խողխողումներն ու անպատվությունը... եթե ամեն մեկ զինվոր հավատարիմ մնա իր նշանաբանին, աներկբա եղեք, որ հաղթությունը մեզ կմնա»¹⁶:

Ապրիլի 7-ի վաղ առավոտյան երկու հայութիներ ծուշանցից իշնում էին Այգեստան: Թուրք զինվորները փորձեցին առևանգել Նրանց: Հայերը նետվեցին իրենց դիրքերից և կամեցան փրկել կանաց: Թուրքերը կրակեցին և սպանեցին ազատարարներին: Հայերը պատասխանեցին փոխադարձ կրակով: «Ահա ադրբես սկսվեց Գանի

դյուցանական կոփվը»¹⁷, գրում է. Փ. Թերլեմեզյանը: Մարտն սկսվ-
վեց բոլոր դիրքերից համարյա միաժամանակ: Որոտում էին թշնա-
մու թնդանոթները, ավերում հայկական դիրքերը, խաղաղ բնակիչ-
ների տներն ու այգիները, սուլում էին նրա հրացանների գնդա՛ն-
երը, սփռում ամենուր սարսափ ու մահ: Ականատեսօ գրում եր. «Ան-
հնարին է, փողոցվ անցնիլ: Ամեն բայլափոխ կապված է մեծ վը-
տանգի մը հետ: Ոչ միայն հրացանի գնդակները կսողան անվերջ,
այլև թնդանոթների հրավանակ որոտալով կպայթին բարդիներու
գլխուն և կցրկին փողոցի երկայնքի ու լայնի վրա»¹⁸: Որոշ տեղե-
րում թշնամու հրացանների գնդակները թափվում էին կարկուտի
նման և ծովին ու վառողի հոտը լցնում հայկական դիրքերը: Բայց
հայերը կանգնած էին իրենց դիրքերում կայուն ու անսասան և պա-
տասխանում էին թշնամուն պատշաճ հակահարվածներով: Կովի ըս-
կըզբում խուժափի ենթարկվեցին միայն կանայք ու երեխաները՝ ո-
րոշ տեղերում բարձրացնելով նույնիսկ լաց ու կոծ: Սակայն
շուտով նրանք ընտելացան առօրյային և սկսեցին գործուն
մասնակցություն ցուցաբերել հերոսամարտին:

Ահեղ մարտերը ծավալվում են ապրուց՝ ու սորբով կվայի գիշերը: Ապրիլի 8-ին հայերին հաջողվում է հրդեհել անգլիական հյուսափառության շենքը, ուր ամրացել էին Թուրքական ժանդարմաներն ու զինվորները և լրջորեն նեղում էին իրենց: Այդ ամրոցի ոչնչացումից հետո «հայ տասնյակ մը դիրքեր որոց չափով պատ շունչ կիաշեն»¹⁹: Զինվորական մարմինը ստեղծում է «Պատվո խաչ» շքանշան և պարգևատրում բաշերին: Ապա կոչ է անում «խնայել փամփուշները», բանզի պաշարը բիշ է, իսկ ապագան՝ անորոշ:

Ապրիլի 9-10 ամքաշեն բանվորստութ, ուրիշ՝
մտահղացումով և գլխավորությամբ, կատարեցին մի նոր սխրագոր-
ծություն՝ հրդեհեցին Համուտ աղայի գորանոցը, ուր հաստատված
անվրեպ կրակող չերժեզները անդադրում սարսափի տակ էին պա-
հում հայերին: Ապա նրանք գնդակութեցին գորանոցից փափէռո
գինվորներին:

Չեղիք բեյը գազազում է: Նա հայութակ պաշտպանները «պիտի առնեն իրենց արժանի պատիճը», «պիտի զգմվին», պիտի ոչնչանան թուրք ջոկատների կողմից, ինչպես ծառախում, պիտի շարունակվեն նրանց դեմ հարձակումներն ու

¹³ Ախիթարյան Օն., Խշկ., աշխ., էջ 54:

14 Նույն տեղում, էջ 71:

¹⁵ Shu Ա-Դո, Խշկ. աշխ., էջ 241-242:

¹⁶ Վասպուրական..., էջ 34:

¹⁷ Հայութ Արքայի անուանին (ՀՊՊ), ֆ. 30, ինվ. 423, թ. 404.

17 Հայաստանի պատմության պատմություն
18 Առաջնահամար կազմակերպություն է 72-73:

18 Միսիթարյան Սն., Աշու
19 > է ակերպիլ Էջ 85:

ոմբակոծումները, մինչև որ հանձնեն իրենց գեները և հայտնեն բացարձակ հնազանդություն²⁰:

Սակայն Զինվորական մարմինը, արհամարելով կուսակալի սպառնալիքներն ու հոխորտանքները, արհարար շարունակում էր ղեկավարել հերոսումարութ: Ա. Եկարյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Գ. Բուղարացին և ուրիշներ գնդակների տարափի տակ անցնում են դիրքերից դիրք և ոգեռում մարտիկներին:

Ապրիլի 12-13-ը մարտեր բորբոքվեցին նոր ուժով: Թշնամին, ստնալով համարումներ, ոմբակոծում էր և անհնա ու դաժան բանդում հայկական ամրությունները, ավերում խաղաղ ու շեն տըները:

Ապրիլի 15-ին Զինվորական մարմինը նամակ ուղարկեց Կովկաս՝ ոուսական իշխանություններին: Նկարագրելով իրավիճակը, նա նշում էր. «Ամեն օր սպասում ենք ոուսական օգնությունը: Խնդրում ենք շտապել: Հետո ուշ կլինի»²¹:

Ապրիլի 16-ին թշնամին ավելի սաստկացրեց կրակը: Նրա թնդանոթները համարյա ամբողջ օրը խփում էին հայերի դիրքերին ու ամբոցներին: Հակառակորդը «սալավաթ» գոռալով մի բանի անգամ գրոհի նետվեց: Սակայն ջարդվելով ետ շպրտվեց: Նա գործի դրեց հեծելազորը, բայց հայերը, սպանելով նրանց գնդապետին ու 40 հեծյաների, անխախտ պահեցին իրենց դիրքերը²².

Զեդեթ բեյը հերոսամարտի սկզբում հայտարարել էր, որ 2-3 օրում կամայացնի Այգեստանը և կբնաջնջի բոլոր հայերին, բայց արդեն անցել էր 10 օր, չեր կարողանում անգամ խաթարել հայերի դիրքերը, ընդհակառակը, ինքն էր տուժում, տալով նորանոր զոհեր:

Ապրիլի 19-ին նա անցավ նոր հարձակման: Թեծ կոիվները շարունակվեցին նաև հաջորդ օրը: Իսկ ապրիլի 21-ին այդ կոիվները հասան իրենց գագաթնակետին: Նրանք, ինչպես արձանագրում էր ականատեսը, «իրենց կատաղությամբ ո՛չ նախընթաց ունեին, և ո՛չ էլ այլևս կրկնվեցան»²³: Թշնամին հաջողության հասնելու համար շատ ծիգ ու ջանք թափեց: Նրա թնդանոթները անընդհատ որոտում էին, գցելով օրական 400 ոումբ, իսկ զինվորները յուրաքանչյուր ժամում արձակում էին մինչև 10.000 փամփուշտ²⁴: Որոշ տեղնրում թուրքերը դուրս էին գալիս իրենց դիրքերից ու նետվում սվինամարտի: Զարողանալով հասնել

արդյունքի, կուսակալն ու նրա համախոհները երգումից հրավիրեցին գերմանացի զինվորական-մասնագետ: Բայց սա, հրավիրեցին գերմանացի զինվորական-մասնագետ: Բայց սա, գործադրելով իր ամբողջ շնորհը, նույնպես մնաց & եռունայն և ստիպված հեռացավ Վանից, հայտարարելով, թե ինքանաշտպաններից «ես չեմ սպասում այդպիսի դիմադրություն»²⁵:

Եվ իրոք, հայերի դիմադրությունը անհաջթահարելի էր, չըտեսնված էր: Նրանց ամրաշեն խմբերը, աշխատելով գիշեր ու ցերեկ, զարմանալի արագությամբ ու ծարակությամբ վերականգնում էին թշնամու կողմից ավերված դիրքերը: Մարկամ վերանորոգում էին թշնամու կողմից ավերված դիրքերը: Մարտիկները դիպուկ կրակոցներով գետին էին տապալում երևացող հակառակորդներին կամ սվինամարտի բռնվելով, ոչնչացնում էին նկառակորդներին կամ սվինամարտի բռնվելով, ոչնչացնում էին թուրքերի թիկունքում և այրում նրանց շենքերն ու ամրությունները:

Հերոսամարտը հերոսներ էր ծնում: Արամ Պոռողանցյանը, արհամարելով վտանգը, երեք անգամ բարձրացավ սանդուղների արհամարելով վտանգը, երեք անգամ բարձրացավ սանդուղների թշնամուն: Նա կամեցավ շարունակած և զգալի վնաս պատճառեց թշնամունը, բայց ընկավ հակառակորդի գնդակից: Կել այդ սխրագործությունը, բայց ընկավ հակառակորդի գնդակից: Կորդը տանի նրանց դիակները: Երբ մթնեց, նա սողեսող մոտեցավ ընկածներին և բերեց նրանց հրացաններն ու փամփուշտները²⁶:

Տղամարդկանցից ետ չեին մնում կանայք: 19-ամյա հսկուիի շամբարձումյանը (Ալո) կրակի տակ թափանցում էր թշնամու թիկունքը, հետախուզում և տեղեկություններ էր բերում, փամփուշտներ էր մատակարարում, վերեբ էր կապում և ուտելիք հասցնում: Հետախուզության գնալիս նա իր ատրճանակը տալիս էր եղբօրը, որ այս ընկնի թշնամու ձեռքը: Հաճախ նա հրաշխով էր փրկվում հակառակորդի գնդակներից: Եր սխրագործությունների համար Ալոն պարզեատրվեց «Պատվո խաչ» շբանշանով²⁷: Նրա նման էին գործում նաև ուրիշ հայութիներ:

Հերոսություն էին կատարում անգամ պատանիներն ու երեխները: Նրանք արագորեն նետվում էին թշնամու արձակած ոումբի վրա, արհամարելով մահը, վնասազերծում էին այն և հանձնում զինագործներին, որոնք արկի վառողն օգտագործում էին փամփուշտները պատերից պոկում էին թշնամու հրացաններից արձակված գնդակները և տալիս նույնպես թշնամու հրացաններից արձակված գնդակները պոկում էին դրանք դարձյալ փամփուշտներին, որոնք օգտագործում էին դրանք դարձյալ փամ-

20 Նույն տեղում, էջ 164-173:

21 Գеноциդ արmen և Օսմանական իմպերիա..., ստու 281.

22 Տես Միհմարյան Օն., նշվ. աշխ., էջ 143.

23 Նույն տեղում, էջ 146:

24 Նույն տեղում, էջ 150, Վարագ, Բացառիկ..., էջ 120-121:

25 Բարսի Ա., Յ սրան այսաւ. Մաշենից Արմենիա, Թիֆլիս, 1919, ստ. 76.

26 Տես Եկարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 219:

27 Տես ՀՊՊ, ֆ. 30, ինվ. 423, թ. 418:

փուշտներ պատրաստելու համար²⁸: Երբեմն պատանիներից ոմանք կատարում էին ավելի խիզախ գործեր: 14-ամյա Արամը հրկիցեց ֆրանսիական հյուպատոսության շենքը, ուր իրամատավորվել էին թուրք զինվորները²⁹:

Հերոսամարտը պահնաջում էր նվիրվածություն, անձնազո-
հություն և զոհաբերություն: Եվ վանեցիները սիրով կատարում էին
այդ բոլորը: Այգեստանի դիրքերից մեկում 9 հոգի կովում էին խի-
զախորեն՝ վախենալով ոչ թե մահից, այլ փամփուշտների սպառու-
մից: Թշնամին ումբակոծեց և ավերեց նրանց դիրքը: Մարտիկները
ոչ թե նահանջեցին, այլ ընկան ավերակների վրա ու շարունակեցին
կոփվը: Վեց օր նրանք անբուն ու սոված մարտնչում էին, մինչեւ որ
Զինվորական մարմինը նրանց փոխարինեց ուրիշներով:

Գ. ԽԵՐԼԵՄԵՎՋԱՆԸ ՊԻՔՔԵՐԸ ՀՐՁԵԼԻՄ ՄԵՍՆՈՒՄ Է ԿՐԱԿԻ ՄՈԱ
ՆԱՏՈԱԾ ՄԻ ԵՐԻՄԱՍԱՐԴԻ, ՈՐ ՍԱՍԹԻԿ ԲԻՎԱՆԴ ԷՐ: ԵՐԵ ՇԵՐԼԵՄԵՎ-
ՋԱՆԸ ԱՊԱԶՈՒՐԿՈՒՄ Է՝ ԳՆԱ ԲՆԻ, ԱՅՍ ԳԻՉԵՐ ԲՆ ՓՈԽԱՐԵՆ ԽՍ ԿԾՆԱՄ
Այստեղ, նա հրաժարվում է, ասելով՝ չէ ախպեր, լայ է էստեղ
կովում սպանվիմ, բան թե տանը իմ անկողնում մեռնիմ³⁰.

Հերոսամարտի մասնակիցներից մեեկը կովում էր իր միակ տղայի հետ միասին։ Նրա տղան զոհվում է, իր աչքերի առաջ։ Հայրը որդու դիակը դնում է մի կողմ և շարունակում կոփվը։ «Ամբողջ 24 ժամ, - նշում է Փ. Թերլեմեզյանը, - առանց ուտելու, խմելու, դիրքին մեեկ անկյունը դարանի մտած, այն կաշխատեր իր տղուն վրեծո ուժելու»³¹։

Մարտերում զոհված եղիայի մայրը մի այդ ուներ միայն:
Նա տանում է իր այգը կովողների դիրքերը, «կթում և աղազում էր
ռազմիկներին խմել»³². Մի պառակ կին պուլիկը մի ձեռին, թասը՝
մյուսին, գինի էր հրամցնում ռազմիկներին, միաժամանակ տալով
նրանց խորոված ձուկ: Բեռնակիր Մուկուչը իր միակ անկողինը
տանում է խրամատները, որ կովողները փաթաթվին ու
տաքանան»³³: Եվ այդպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել:

Հերոսամարտի ընթացքում եռանդուն կերպով դրսկորվեցին Վանի հայության ստեղծագործական կարողությունները: Մարդկանց միտքն ուղղված էր այն բանին, թե ինչ միջոցներ հնարեն թշնամուն ավելի հաջող դիմադրելու, ավելի լավ

հարվածելու և ջախջախելու համար: Բուլղարացի Գրիգորի Մտահղացմամբ ու եռանդուն ջանմերով Մարգար Ղարիբջանյանի դարբնոցում ապրիլի 21-ին ձուլվեց «Հայկական թնդանոթը»: Զեդեթ բեյը երբ լսեց նրա ձայնը, սարսափեց՝ կարծելով, թե ուստական զորքերն արդեն մտել են Վան և ուր որ է կհայտնվեն իր առջև³⁴: Այդ թնդանոթը թեև մեծ դեր չխաղաց, բայց, ինչպես իրավամբ նշում էր Ա-Դոն, դարձակ և լյազեստանի ուազմական ոգու, սիմվոլը, պայքարող ժողովրդին նա ներշնչում էր և ոգերորդայուն, և հույս»³⁵:

Վասի նշանավոր փականագործ վարպետ Փանոսի արհեստանցում նրա աշակերտները նորոգում էին վնասված զենքերը: Բայց շուտով նրանք սկսեցին պատրաստել նաև փամփուշտներ՝ օրական 2.000 հատ³⁶: Հումքը բերում էին լաղաքացիները: Այդեստանի գրեթե ամեն տուն «իր սեփական ինքնաեռ, ամանեղենները և այլ կարգի իրերը ինքնակամ կերերեն նվիրելու «առլը գործին»³⁷: Ուկերիչներ ու փորագրիչներ Գ. Գյումծիպաշյանը, Հ. Կաբալյանը, Վ. Պապիկյանը և Ռ. Տուտիկյանը սկսեցին վառող պատրաստել և մատակարարել զինագործներին³⁸: Նրանց արհեստանոցում աշխատում էր 50 մարդ: Հայերը ստեղծեցին նաև հրկիզող ու պայմեցնող միստր, որը կոչեցին «Թուլումբա» մեթենա: Դրանով նրանք այրում և ավերում էին հակառակորդի դիրքերն ու ամրությունները: Եռանդով էր գործում հատկապես Լեռ Կամսարը (Արամ Շովկմասյան)³⁹:

Այգեստանի համարյա բոլոր ջրաղացները մասցի կրծ թշւամու և ենթում: Սակայն հայ վարպետները կարծ ճամանակամիջնում վերանորոգեցին հներն ու կառուցեցին նորերը և լուծեցին սննդի հարցը: Իրավ է, ինչն սապաշտապանների սուսնդը իհսոս աղքատիկ էր՝ օրական մի հաց (150-200 գրամ), հաճախ նաև պակաս, բայց կանոնավորված ու կարգավորված էր: Ամերող ամսվա մեջ համարյա չեղան չարաշահումներ կամ խախումներ: «Քաղաքի ամեն մի տուն, - հուշագրում է Ե. Խալեյյանը, - ամեն մի ընտանիք սննդամթերք էր ուղարկում դիրքերը՝ իր հարազատներին, նրանց մարտական ընկերներին»⁴⁰:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 410, Վարագ, Բացառիկ..., էջ 117:
²⁹ Տես Եկատանի, II, խմբ. աշխատանք, էջ 102.

30 ՀՊԾ Տ. 30 ԽԵՆ. 122 Բ. Ա. 11

³¹ Հայութ, ֆ. 30, ինվ. 423, թ. 414:

³¹ Նույն տեղում, թ. 198.

³² Նույն տեղում, թ. 409.

³³ Նույն տեղում, թ. 413:

34 Տես Անհեթառան Օն., Խշկ. աշխ., էջ 110:

³⁵ *Il-Tar. Nuzh. wa-hu., t. 2* 342.

36 Տեսական օն., սշակ. աշխատ. էջ 109.

37 Կա մի սկզբան:

38 Հայաստանի Ա. Կազ. աշխ., էջ 275.

³⁹ Տարբիյան Ա., Աշկ. Աշու. էջ 96-97:

40 Խալեյան Ե., Խմ Կյանքը (համառութ կենսագրեանք & եռագրից, որ պահվում է հեղինակի մոտ:

Վանի նշանավոր դպրոցներից մեկի հայոց լեզվի ու պատմության դասատու Հովհաննես Մկրտչյան-Կյուլօղյանը հիմնադրեց «Փանֆար» նվագախումբը, որը հայրենասիրական ու ազատասիրական երգեր նվագելով ոգևորում էր հայ մարտիկներին դեպի կոփիլ և հաղթանակ: «Վան-Տոսպի» թղթակիր Մ.Տ. Սահակյանը գրում էր. «Ամբողջ կովի ընթացքին՝ հայկական ֆանֆարը շեփորեց վրեժի, պատվի ու հաղթանակի ուազմերգեր: Ամենածանր վտանգներու ճամանակ՝ նա ուազմերկներուն օգնության հասավ, որիտասարդները հուզեց, մայրերուն աչքերեն արցունքներ բամեց և դահեց հայուն ոգին անընկծելի, մինչև հաղթանակի վերջին օրը»⁴¹: Զեդեթ բեյը, չկարողանալով թաքցնել իր բարկությունը, բացականչում էր. «Նորանք իրենց երաժշտությամբ ինձ կիսասզնեն խառարութան»⁴².

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ հայերի ստեղծագործական եռանդն ու ազատափրական ձգութմները, թշնամուն հաղթելու բուռն ցանկությունը օրըստօրք բորբոքվում ու ծավալվում էին: Գերմանացի ականատեսներից մեկը ստիպված էր խոստովանել. «Ինչ կենսունակ մարդիկ են սա հայերը. մենք ժանդելով, անոնք շինելով, չկրցանք իրենց հասնի»:⁴³

Ապրիլի 21-ին Զեկեթ բնելի կազմակերպած վճռական և ուժեղ գրոհը նույնասես ձախողվեց:

Անհաջողության մատնված կուսակալը ինքնապաշտպաններին նեղելու համար դիմեց այլ միջոցի. Վանի շրջակա գալառներում դեռ ողջ մնացած հազարավոր հայ գյուղացիների բերեց լցրեց Այգեստան՝ նպատակ ունենալով առաջացնել սովոր ու համաձարակի Ականատեսն այդ առիթով գրում էր. «Զկար ավելի զարհուրելի պատկեր, բան պատկերը այդ գաղթականության: Հայոց Զորի, Արծակի, Թիմարի, Խոչարի և Վանի արվարձաններուն մեջ լիված թշվառության այդ բնեկորները, թուրքական ոստիկաններու հատուկ խնամքով, մեկիկ մեկիկ և տասնյակներով, հավաքված էին և իրեն սովոր ու համաձարակի միկրոպաներ ունահ Ալաստան հօսւած» - 44.

Սակայն կուսակալը դառնորեն սիմվլց: Ձնվորական մարմինն այդ բոլոր տարաքախտներին ընդունեց և իր սուր միջոցներից բաժին հանեց նրանց: Ապա եկվորներին զետեղեց տարբեր խմբերում և ավելի խտացրեց իր շարժերը: Հրացանակիրներին էլ տեղավորեց ուզմական դիրքերում: Արդյունքը եղավ այն, որ ինքնապաշտպաններն այժմ ավելի գորեաաան:

41 Վան-Տուսպ, 1916, թիվ 22-23:

⁴² Борби А., указ. раб., стр. 75.

⁴³Տես Եկարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 105.

⁴⁴Տես Մխիթարյան Օն., նշվ. աշխ., էջ 161:

Ապրիլի 28-ին թշնամին նոր գրոհ կազմակերպեց: Նրա հը-
րանոթները, գնդացիրները վերսկսեցին ոմբակոծել ու կրակ թափել
հայկական դիրքերի վրա: Գրավելով ծուշանցն ու Վարագը, թուրքե-
րը փորձեցին ներխուժել Այգեստան: Նրանք կարողացան բանդել մի-
ժանի դիրքեր և, մերկացնելով սրերն ու սլիհնները, նետվեցին հա-
յուղի վրա:

Սակայն հայերը հերոսաբար դիմադրեցին: Նրանք հրազենով, երկաթներով, մահակներով ու բարերով ետ էին շպրտում թըշնամուն, փախուստի էին մատնում նրան: Կոիկը գնալով շիկանում էր, դիրքերը ձեռից ձեռ էին անցնում: Հայերը յուրաքանչյուր տուն ու փողոց վեր էին ածել ամրոցի, իսկ ավերված դիրքերը վերականգնում էին: Նրանք որոշել էին մեռնել, բայց չհանձնվել ատելի թշնամուն⁴⁵:

Համառ պայմանով հայերը կարողացան պահի անըլ իրացներեց: Թուրքերից զոհվեց 25 մարդ և համարյա նույնան էլ վիրավորվեց: Բայց հայերի կորուստներն էլ պակաս չէին: Նրանց դիբերն ու ամրությունները երբեք այդքան ժանդված ու ավերված չէին եղել, ինչպես այդ ժամանակ:

Ապրիլի 29-ին թշնամին լոեց: Սակայն հայերը զգաստ լրաւ Նրանք ենթադրում էին, որ հակառակորդի բանակում ինչ-որ բան է կատարվում, սպասում էին, թե նա վերստին հարձակման կանցնի: Եվ իրոք, մայիսի 3-ին Զեղեթ բեյը վերսկսեց թնդանոթած գումարունց: Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ հակառակորդը կրակն ավելի էր ուժեղացնում գիշերը, բանզի վախենում էր, թե հայերը կարող են օգտագործել խալարը և նվաճել նոր դիրքեր⁴⁶: Այդ ուժբակումների հետևանքով թուրքերը սպանեցին 30 անգեն տղամարդ, կեն ու ետինա և վիրավորեցին շատերին⁴⁷:

Բայց դա մահապարտի վերջին ծիչն էր: Ռուսական զորա-
մասերն ու հայկական կամավորական խմբերը, ջախջախելով թուր-
բական ուժերին ուղամածակատում, արագորեն շարժվում էին դեպի
Վան: Ռւսի արյունաբերությունը կրուսակալը հարկադրված եղավ թողնել
բաղադրի պաշարումն ու փախչել:

Հայերը ցնծության մեջ էին: Նրանք զվարժանում և ուշա-
խանում էին իրենց հաղթանակով, հրձվում էին թշնամու պարտու-
թյամբ ու փախուստով: Զինվորները դուրս եկան դիրքերից, այրեցին
թշնամու թոփքակ-կալե և Հածի Բնիքի զորանոցները, որոնց
բոցերը, դառնալով հայոց խիզախության շահերը, ավետում էին

45 Խալեյան Ե., Աշվ. աշխ., էջ 133-134.

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 137-138:

⁴⁷ Տես Մխիթարյան Օն., Աշկ. աշխ., էջ 200; Ա-Դու, Աշկ. աշխ., էջ 330.

նրանց հաղթանակը: Ապա մարտիկները գրավեցին Զեդեթի որչը, ուր գտան մայիսի 3-ին իտալական հյուպատոսության գործակալ Գ. Մբրոդոնիին ուղղված նրա նամակը, որտեղ նշում էր, թե «պատերազմական հարկադրությանց պատճառով բաղաքը կթողում»⁴⁸:

Մայիսի 5-ին Վան մտան հայ կամավորական խմբերը և ոռուսական զորամասերը՝ գեներալ-մայոր Նիկոլակի ու գեներալ-մայոր Թ. Նազարենեկյանի գլխավորությամբ⁴⁹: Անրի Բարբիի վկայությամբ, նրանք հասան ծիշտ ժամանակին, բանի որ ինքնապաշտպանների սննդամթերքն ու ռազմական պաշարն արդեն սպառվում էին⁵⁰:

Մայիսի 6-ին «Վասպուրականի հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմինը» կոչ հնեց հայ ժողովրդին, որի մեջ ասվում էր. «Ամսօրյա պայքարը, զոր տարանք փառով ու պատվով, այսօր իր կատարելության մեջ կվայելենք ահա մեր հաղթանակներով... Մեր զինվորների արի և անսասան դիմադրությունը... թշնամիին զգացնել տվակ, որ մեր երակներուն մեջ չէ դադրած, կհոսի տակավին արյունը ազատության և կովի... Այժմ փախչում է այն թշնամին, որ հարյուրավոր տարիներ մեզ թալանել, կողոստել ու խաչել է... Մեր հերոսական կոփվներով մենք արդեն հիմը դրինք հոյակապ ազատության, որուն երազեցին մեր հանձարները... որու համար երեսունամյա կոփվներով միլիոնավոր կյանքեր զոհաբերեցինք և որու առաջին արշալույսը կծագի ահա բախտավոր Վասպուրականի հապարտ լեռներու վրա...

Այսօր ուրեմն տոնն է ոչ միայն մեր ամսօրյա պայքարին ու հաղթանակներուն, այլև նախատոնը հայկական ազատության՝ բոլոր բնակչության համար լուծերեն, բոլոր հողոտող ծիրաններեն...»⁵¹:

1915 թ. ապրիլին, Այգեստանից անկախ ու կտրված, հերոսամարտ բռնկվեց նաև Վանի Բաղաբամիջում, որը բաղաքի ու վիլայեթի վարչական կենտրոնն էր: Այստեղ էին տեղավորված պետական հրմնարկները՝ ոստիկանությունը, զորանոցը, դատարանը, բանտը,

48 Սույն տեղում, էջ 203:

49 Դարբինյան Ա., Խցվ. աշխ., էջ 329:

50 Եօրն Ա., յաջ. թօն., ստուգ. 76.

51 Տես Մխիթարյան Օն., Խցվ. աշխ., էջ 209-210.

փոստ-հեռագրատունը, հայոց հոգեւոր առաջնորդարանը, ծխական դպրոցը, գրադարան-ընթերցարանը, շուկան և այլն:

Բաղաբամիջում հերոսամարտը ղեկավարում էին ծուշանյան վարժարանի տեսուց Հայկ Կոսոյանը, խանության Դ. Սարգսյանը, առևտրական Լ. Գալաջյանը, պղնձագործ Հ. Ներկարարյանը (Հարո), հոգեւորական Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանը և ուրիշներ⁵²:

Ի տարբերություն Այգեստանի, ուր հայերը հերոսամարտը վարում էին համեմատաբար մեծ թվով (23.000 մարդ), Բաղաբամիջում կովողների թիվը փոքր էր (3.000 մարդ):

Բաղաբամիջում իրադարձությունները սկսվեցին ու ծավալվեցին համարյա այնպես, ինչպես Այգեստանում: Ապրիլի սկզբներին Զինվորական մարմինը, նախան ռազմական գործողությունների դիմելը, փորձեց բանակցություններ վարել Զեդեթ բեյի հետ՝ հույս ունենալով, որ թերեւ հնարավոր լինի խաղաղ եղանակներով պահել ու պահպանել Վան-Վասպուրականի հայությունը: Այդ նպատակով Եզնիկ վարդապետին ուղարկեցին նրա մոտ: Սակայն կուսակալը պատասխանեց խիստ տոնով և ավելացրեց. «Այս երկիրը կամ հային պիտի մնա և կամ թուրքին, երկուսի մեկտեղ բնակիլը այլևս անհետարին է»⁵³:

Զեդեթ բեյի այդ պատասխանից հետո Զինվորական մարմինը վճռականապես որոշեց դիմել ինքնապաշտպանության: Թուրքական ահուելի ուժի դեմ նա ուներ 100 հրացան՝ 30 հազար փամփուշտով և 210 ատրճանակ՝ 30 հազար փամփուշտով, ընդամենը 310 զենք՝ 60 հազար փամփուշտով⁵⁴:

Ապրիլի 7-ին առավոտյան թշնամին, հարձակման անցնելով Այգեստանի վրա, մի բանի ժամ հետո կոփվ սկսեց նաև Բաղաբամիջի դեմ: Նա ձգտում էր գրավել հայկական դիրքերը, սակայն հայերը արիաբար պաշտպանեցին դրանք: Գազազած հակառակորդը սկսեց ումբակոծել Բաղաբամիջի խաղաղ տները: Բնակչները սկզբում ըստվարեցին, նույնիսկ խուժափ ենթարկվեցին, բայց շուտով «խոլական խոյանով մը դուրս եկան կովի դավադիր թշնամու դեմ հանդիման»⁵⁵: Հայերը ոչ միայն ետ շպրտեցին թուրքերին, այլև փորձեցին գրավել նրանց հիմնարկներից մեկը: Այդ գործում ակտիվ դեր խաղացին նաև կանայք: Բառասունամյա Աղավնի Վարդապետները խաղացին նաև կանայք: Արհամարհելով մահը և բախտի կամֆին թողնելով իր վեց յանը, արհամարհելով մահը և բախտի կամֆին թողնելով:

52 Ա-Դո, Խցվ. աշխ., էջ 265-266, Կառլիկյան Ա. Ա., Վասպուրականի հերոսամարտը, 1915 ապրիլ 7-1915 մայիս 7, Բեյովութ, 1966, էջ 208.

53 Ա-Դո, Խցվ. աշխ., էջ 273:

54 Նույն տեղում, էջ 271:

55 Վասպուրական..., էջ 45.

Երեխաներին, առաջնորդեց հայ մարտիկներին դեպի թշնամու դիրքերը, փորեց ու ծամփա բացեց նրանց համար, ոգևորելով՝ «գեի ձեզ մատաղ տղաներ, շուտ-շուտ»⁵⁶: Հերոսամարտի դեկալար Հ. Կոսոյանը գրում էր. «Կովի ընթացքին Բաղաբամեցն ունեցալ ուրիշ շատ աղավնիներ, որոնք մինչև վերջ անբաժան մնացին մեզնից, բաժանելով զրկանքն ու արյունը»: Հայ ուզմիկներն իրենց դիպուկ կրակոցներով գետին էին տապալում թշնամու զինվորներին, սպանում թնդանոթածիգներին և լուցնում նրանց հրանոթները: Աչքի ընկապվ հատկապես Ավետիս Վարդապետյանը, որը անգամ վիրավոր չէր ուզում լին ուզմադաշտը: «Ա՞ի, մի առեք հրացանս, ասում էր նա իր զինակիցներին, -բարձրացուցեք զիս, կրակել կուզեմ»: Եվ այդպես անձնուրաց էին կովում հերոսամարտի մյուս մասնակիցները, որի հետևանքով հայերի շարքերում չէր լինում «ոչ մեկ հուսարքեկություն»⁵⁷:

Այսուամենայնիվ, չարանենք թշնամին &գտում էր հաջողության հասնել: Թուրք սպաները զինվորներին ոգեռորում էին օսմանյան պետական ու զինվորական անցյալի գործիչների խիզախ արարքներով, բռնակալների փառքով, կրոնական մոլեռանդրությամբ, «սալալաթ» էին կանչում ու գրոհի կոչում, սակայն արդյունքի չեին հասնում: Նրանք բախվում էին հայոց աննկուն պատնեշներին ու խորտակվում: Կովի առաջին օրը հակառակորդից սպանվեցին 60, վիրավորվեցին 80 զինվոր, իսկ հայերից վիրավորվեցին միայն 4 զինվոր⁵⁸:

Ատատիկ մարտերը շարունակվեցին նաև ապրիլի 7-ի գիշերը։ Զինվորական մարմինը որոշեց հրկիզել հակառակորդի հիմնարկությունները, հատկապես զրահնոցներն ու զինապահեստները։ Եվ բաջարի մարտիկները սկսեցին հրագործել այդ որոշումը։ Իր հերսական արարքներով հոչակվեց հակառակին 16-ամյա Արամ Կապարուկյանը, որը «զարմանալի անվախությամբ» այրեց ծիտեցյանի խանը, ուր դիրքավորվել էին Զեղեթ բեյի զինվորներն ու բրդերը, ասպա՝ ոստիկանատունը, այնուհետև կենտրոնական դատարանի շենքը⁵⁹։

Կարապետ և Մարտիրոս Մուրադյանները հրկիզեցին փոստ-ի եռագրատան շենքը⁶⁰: Թուրքական հրոսակները այրվեցին բոցերի մեջ, իսկ ովկեր փորձեցին ազատվել փախչելով. Ընկան հայերի գն-

դակներից: Այդ նույն գիշերվա ընթացքում հայ մարտիկները հրկից զեցին նաև Բանկ-Օտտոումանի և կառավարչատան շենքերը: Այրվեց մոխիր դարձալ թուրքական բռնապետության խորհրդանշից՝ սամանյան պիտական դրոշը: Այդպիսով, «թշնամին, -գրում էր Հ.Կոստյանը, -մենք գիշերվա մեջ կորցրեց իր ուժեղագույն դիրքերը»⁶¹: Զեյյանը, մենք գիշերվա մեջ կորցրեց իր ուժեղագույն դիրքերը»⁶¹: Զեյյանը, մենք գիշերվա մեջ կորցրեց իր ուժեղագույն դիրքերը»⁶¹:

Հերոսամարտի երկրորդ օրը հայերը պայմենցրեցին պատկեան զինվորական պահեստը և թշնամու մի շարք դիրքեր: «Կրակե գոտին, - շարունակում է Հ. Կոսոյանը, - բռնեց բաղադրի շուրջը կարմիր երիգով»⁶². Խնդիր դրվեց այրել նաև կուսակալի որջը: Այդ ել կատարվեց: Թշնամին նահանջում էր: Հայերը գրավեցին նրանից շտեմարանները և այլն: Ըստ էության, հայերը տեր էին դարձել ամբողջ Բաղադրամիջին:

πιρατούς την οποίαν πάλι έγινε στην Αθήνα. Η πόλη απέδειχνε την παραμονή της στην πόλη με την επίσημη παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου, στην οποία παρέλασε με μεγάλη ποσότητα στρατιωτών και στρατιωτικών μηχανημάτων.

Ապրիլի 10-ին թշնամին սաստկացրեց կրակը: Սակայն հայոք արիաբար դիմադրում էին: Այնուամենայնիվ, թշնամին ծնչում էր: Մինչև գիշերվաճամբ մեկը նա կարողացավ հայերից գրակել եռկու սիօն՝ տառը տասնյակ զոհիք:

Ապրիլի 11-ին հակառակորդը նոր հարձակում՝ & եռադպաց, բայց ետ շպրտվեց: Զինվորական մարմինը դիմեց մարտիկներին՝ պահանջելով ամրապնդել կարգապահությունը, լինել ալվելի կայուն ու խիզգախ, խնայել թե՛ կյանքը և թե՛ փամփուշտը, չարձակել ոչ մի գնդակ՝ «առանց նպատակի»⁶⁴. Որքան էլ այդ կարգադրությունը կատարվում էր, բայց զենքի ու փամփուշտի կարիքը խստորեն զգացվում էր: Եվ առանձին անհատներ սիրագործությամբ էին դրանք ձեռք բերում: Տասնվեցամյա Արմենակ Սարգսյանը, նետվելով կրակների մեջ, բերեց թշնամու զոհված զինվորների հրացաններն ու փամփուշտները:

56 Առաջն տեսողական:

⁵⁷ Առաջ մակեա:

⁵⁸ Առեյլ Տիգրան, էջ 46-47.

⁵⁹ Առեյլ Թալլիկը. Էջ 47.

⁶⁰ Ա-ԴՌ. ԽՀԿ. աշխ. էջ 284-285:

61 Վաստուական... էջ 47.

62 Կասպիլիավան, էջ 49:

⁶³ Առջև մաղթե, չը ու.

64 Հայություն, էջ 287:

Բաղամիջի հայերը փորձեցին կապվել Այգեստանի հետ: Տեսնելով, որ սուրբանդակներով անհնար է, սկսեցին գետնուողի փորբել: Այդ գործի մասնագետ Բնա Սիմոնը տաս օր աշխատեց և ի՞չ էր մնում, որ համար նպատակին, բայց թշնամու պատահական արկը, պայթելով արդեն պատրաստի գետնուղու վրա, խափանեց նրա ձեռնարկումը: Այնուամենայնիվ, դա խիզախ մտահղացում էր, անձնուրաց ու համարձակ կենսագործում:

Ապրիլի 17-ին Զեդեթը սաստկացրեց ոմբակոծումները: Բայց հայերը շարունակում էին արիաքար պաշտպանվել ու հակահարվածել հակառակորդին: Մեծերի հետ մեկտեղ հերոսամարտում գործուն դեր էին խաղում նաև երեխաներն ու պատանիները: Ինչպես Այգեստանում, այնպես էլ այստեղ նրանք նետվում էին թշնամու հենց նոր գցած ու դեռ չպայթած ոումբի վրա, վնասազերծում էին այն և տանում զինագործների մոտ, որոնք նրա վառոդից պատրաստում էին փամփուշտներ: «Ոհ, գրում էր Հ. Կոսոյանը, -որքան արիություն ցույց կտային մեր այդ մատադ հերոսները, թուշերը կարմիր, աչքերը կրակու, անհանգիստ կիետեին ընկած գնդակներուն, որոնք օդի մեջ սև թռչունի մը պես նկատելի՝ վար կիյնային»⁶⁵: Հերոսամարտի մասնակիցները հիացմունքով էին նշում 10-15 տարեկան պատանիներ բարեկեն Խաչանյանի, Մարտիրոս Գեոլոշյանի, Հովհաննես Ազգասերյանի, Ասլան Ասլանյանի, Ռու Անուշի որորու՝ Ռոտանիկի, Ռուուսի ու ուրիշների անունները⁶⁶:

Ապրիլի 19-20-ին թշնամին ավելի ուժեղացրեց ոմբակոծումը: Նա օրական նետում էր շուրջ 500 ոումբ և ալվերում հայերի դիրքերն ու ամրությունները: Միաժամանակ սաստկացնում էր հըրացանային կրակը: Բայց հայերը հակառակորդի բանդած ամրություններն ու դիրքերը կրկին վերականգնում էին ու արիաքար պաշտպանվում:

Ապրիլի 20-ին մի սպա խրամատից, առանց հայտնվելու դիմեց հանրահայտ հայդուկ, անվրեպ կրակող ծատախցի Ավոյին՝ ասելով, որ Զեդեթ բեյի անունից ինքն ուզում է իմանալ, թե ինչ են պահանջում հայերը: Ավոն նրան պատասխանեց, որ ինքը սարի մարդ է, դա կարող են ասել հայոց հոգեւոր ու կուսակցական ղեկավարները: Երբ սպան համառեց և ցանկություն հայտնեց գոնե տեսնել նրա երեսը, Ավոն հայտարարեց. «Եսօր մեր նամուսի համար թվանք ձեռքիս կկովիմ, մեր օլուր չոճուղ չենք թողներ, որ անամոթաքար մը-

նան ձեր ձեռքը», «խաղաղություն չկա, բանի Զեդեթ կա, կուզեմ անոր գլուխը, հասկցա՞ր»⁶⁷:

Դժվար է ասել, թե սպան իրոք վարում էր այդ խոսակցությունը Զեդեթ բեյի հանձնարարությամբ: Բայց հայտնի է, որ ապրիլի 21-ին կուսակալը երկու հայ կանանց միջոցով նամակ ուղարկեց Զինվորական մարմնին, որով պահանջում էր զինաթափիվել ու հանձնվել, այլապես սպառնում էր կոտորել: «Եթե առաջարկներս չընդունեմ, -գրում էր նա, -այսօր Գյավաշեն եկող հրետանիները հոս հասնելուն պես, ամբողջովին բաղադի վկա պիտի ուղիեմ և ողջ բաղադր տակն ու վրա պիտի ընեմ»: Գթացեք գոնե ձեր ընտանիքներին, «...ձեզի փրկություն չկա»⁶⁸:

Հայերը, սակայն, չհարթեկվեցին Զեդեթ բեյի սպառնալիքներից, չհավատացին նրա կեղծ խոստումներին և որոշեցին կոփվը մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին փամփուշտը: Ապշարունակել մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին փամփուշտը: Ապշարունակել մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին փամփուշտը: Այս ժամանակ նա գործի դրեց թնդանոթները և մերծում ստացավլ: Այն ժամանակ նա գործի դրեց թնդանոթները և կսեց անխնա ումբակոծել Քաղաքամեջը: Մուխն ու փոշին պատեցին սկսեց անխնա ումբակոծել Քաղաքամեջը: Մուխն ու փոշին պատեցին սկսեց և փակեցին արևի ծամփան: Վառոդի հոտը տարածվեց երկինքը և փակեցին արևի ծամփան: Վառոդի հոտը մասնաւություն ունեցին իրենց դիրքերում և հերոսաբար դիմագրավեցին:

Անհաջողության մատնված Զեդեթ բեյը փորձեց այստեղ էլ կատարել այն, ինչ Այգեստանում, այն է՝ գավառներից հավաքած տարաբախտ հայերին (500 մարդ) բշեց դեպի Քաղաքամեջ, նպատակ ունենալով պաշարվածների մեջ առաջանալ սով ու տարափոխիկ պիմանդություններ: Բայց նրա գործումներն այստեղ էլ անցան պարդյուն:

Մայիսի սկզբին ոռուսական գորամասերի ու հայ կամավորական գնդերի առաջխաղացման հետևանքով Զեդեթը սկսեց թողնել ինչպես Այգեստանի, այնպես էլ Քաղաքամեջի պաշարումը և բռնել կահարեց և երբակալված ու Վանի բանում փակված հայերին:

Պաշարումից ազատված հայերը սկսեցին հետապնդել թշնամուն ու այրել նրա ամրոցները: Նրանք մոխիր էին դարձնում 600 տարվա բռնակալության հիշատակները և հոչակում իրենց ազատությունը: Սահակ ծանկոյանը բարձրացալ Վանա նշանալոր բերդի գագաթը, վար շարուց դարերից ի վեր բռնության խորհանից հանդիսացած թուրբական դրոշը և նրա փոխարեն մարացրեց ազատության դրոշը:

65 Կոսոյան Հ., Խշկ. աշխ., էջ 121.

66 Ռույն տեղում:

Մայիսի 4-ին Այգեստանի ու Քաղաքամիջի հերոսամարտերի մասնակիցները հանդիպեցին իրար: Նրանք շնորհավորեցին միմյանց համառ պայքարով ու զոհերի գնով ձեռք բերած հաղթանակը: Ուրախությունը համաժողովրդական էր: Ճառով հանդես եկավ Փառու Թերլեմեզյանը և ասաց. «Աղջույն բաղաքացի հերոս ժողովը դին, պարծանք բոլոր կովողներուն, որոնք խիզախորեն կուրքծ տըվին թշնամուն և հաղթանակեցին: Մենք բերել ենք ձեզ Այգեստանի ձեր զինակից ընկերներու համբույրն ու հիացմունքը: Երկու տեղն ալ փառով հաղթանակեցինք, թշնամին անզոր ու խայտառակված փախավ: Ռուսական բանակը՝ կամավորներու առաջնորդությամբ... մտած է երկիր: Չխորհինմ, թե զենքը վար պետ է դնել: Ոչ, այժմ ավելի բան առաջ պատրաստ պետ է, գտնվինք հավանական բոլոր անակնականներու հանդեպ: Փախչող թշնամին հեռու չէ, կարող է վերադարձի և հարձակման փորձեր ընել»⁶⁹:

ծուտով թաղաքամեջ եկան հայ կամավորական խմբերի ու ոլուսական զորամասերի հրամանատարները: Գեներալ-մայոր Նիկոլաեց զարմացավ, եթև տեսավ հայերի կառուցած դիրքերն ու ամրությունները: Նա հարցրեց, «Արդյո՞՞ Ճեր շարժերու մեջ զինվորական ամրությանց կառուցման մասնագետներ եղած են: Որովհետև այս դիրքի ներկա վիճակը (Նկատի ուներ Թեքալիֆ-Հարբիի ամրոցը-Ա.Հ.), անոր նկուղային ամրացումը, շատ կողմերով կիշտեցնե Փորթ-Արթօնրի բերդային ամրությանց, Մանջուրիո մեջ»: Եթե պատասխանեցին՝ ոչ, դա ստեղծվել է կովկի պայմանների թելադրանքով, գեներալը չի ավատաց՝ ասելով. «Դա չի կարող լինել... վասնզի փորձառու հմուտ մասնագետի գործ կնմանի ներքին ամրացումը»: Կրկին հարցուի փորձից հետո գեներալը, եթև համոզվեց, որ ամրոցներն, իրոք, հայերն են կառուցել իրենց հնարամտությամբ, գովեց նրանց⁷⁰:

Ամբողջ կովկասի ընթացքում թշնամին հայերի վրա ար-ձակեց մոտ 16.000 հրանդղային արկ, որից 10.000-ը՝ Քաղաքամիջնում, 6.000-ը՝ Այգեստանում⁷¹: Ինչ վերաբերում է, զոհերին ու վիրավոր-ներին, ապա նրանց թվաքանակի մասին տարբեր տեղեկություններ կան: 1915 թ. մայիսի 31-ին Վանի իտալական հյուպատոսական գոր-ծակալը նշում էր, որ Թուրքիայում հայերից սպանել են մոտ 100 կին ու երեխա և մի քանի տղամարդ, իսկ իրենք գրոհներից միայն մեկի

ժամանակ կորցրել են 60-70 մարդ⁷². Ա-Դոն գրում էր, որ Քաղաքա-
միջում հայերից սպանվել են 43 և վիրավորվել 71 մարդ, իսկ Այ-
գաստանում նրանց թիվը «անհամեմատ ավելի շատ էր»⁷³. Հ. Կոսո-
յանի տվյալներով, Քաղաքամիջում հայերից զոհվել են 34 (12-ը՝
զինվորներից, 22-ը՝ ժողովրդից) և վիրավորվել են 69 մարդ (16-ը՝
զինվորներից, 53-ը՝ ժողովրդից)⁷⁴. Ա. Եկարյանի վկայությամբ, Այ-
գին գետանում հայերի կորուստները կազմել են մոտ 250 մարդ, որից
գետանում հայերի կորուստների մասին լրիվ տեղեկու-
թյուններ չունենք:⁷⁵

Համենայն դեպս, հայերի կորուստները ունի համար առաջ գախության և արիության շնորհիվ նրանք ոչ միայն ազատվեցին կոտորածներից, այլև փրկեցին զավաների հազարավոր գյուղացիներին՝ ապաստան տալով նրանց բաղադրությունը: Ապրիլի 29-ի վիճակագրությունը ցույց տվեց, որ Վանի բնակչությունն արդեն հասել էր 70.000-ի, ավելացել էր զինվորների ու ամբաջների բանվորների բանակը, հրացանների ու փամփուշտների թիվը⁷⁶: Հ. Երամյանը գրում էր, որ Վանեցիները ոչ միայն բաջաքար տարան կորիվը, այլև իրենց մոտ տեղավորեցին ու կերպեցին «40.000-ի չափ մերկ ու անօթի փախստականներ»⁷⁷: Դա, անշուշտ, մեծ նվաճում էր:

Վանեցիները կարողացան կարծ օամալ և սպառագիտ աշխատանք անդամ հանձնել, մի կողմ դնել կուսակցական ու անկուսակցական ներհակությունները, դառնալ մի հոգի, մի սիրո, մի մարմին և միասնաբար կանգնել թշնամու դեմ: Այդ բանում նրանց օգնեց 1896 թ. փորձը: Նրանք չկրկնեցին անցյալի սխալները. այլևս չխարվեցին

⁶⁹ Կոսովան Հ., Աշխ. աշխ., էջ 162:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 175-176:

⁷¹ См. Геноцид армян в Османской империи..., стр. 287. Барби А., указ. раб., стр.

75

⁷² См. Генцид армян в Османской империи..., стр. 287.

73 Առ Խոհեմային էջ 364:

73 U-7n, Կ2Վ. աշխ., ՀՀ օր.

75 շունչան 11. սշտ. աշխ. էջ 228.

75 Տես Եկարյան Ա., սշկ. ՀՀ, 197:

76 Տես Սխրթակյան Յա., Եղիշ
77 Եղիշ Յա., Հ Հուշարձան Վան-Վասպուր

օսմանյան ոծրագործների կեղծ խոստումներից և խիզախորեն շարունակեցին պայքարը. Քաղաքամեջը այժմ պասիվ չմնաց, ընդհակառակը՝ արագորեն ոտքի կանգնեց և, թեև անկախ Այգեստանից, բայց նրա հետ միաժամանակ, արիաբար դիմագրավեց թշնամուն:

Վանեցիների միավորմանը գգալիորեն նպաստեց ազգային ուժերի համախմբման այն պրոպագանդան, որ տասնամյակներ շարունակ վարում էին հայ հասարակական-հաղափական տարրեր շըրջանները, ազգի ծակատագրով մտահոգված գործիչները: Տեղ-տեղ մարմնացում գտած այդ գաղափարը թեև խաթարվեց 1908 թ. հեղաշրջման կեղծ պատրանքներից, բայց և այնպես վերաբերնացավ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և որոշ տեղերում, առաջին հերթին Վանում, կենսագործվեց պատերազմի օրերին:

Հերոսամարտի հենց սկզբից վանեցիներն ընտրեցին կռվի ծիշտ ուղղմամարտություն՝ որոշելով հիմնականում պաշտպանվել, և այդ սպատակով կառուցեցին այնպիսի ամրություններ ու դիրքեր, որոնք կարող էին լինել փորձված ռազմական մասնագետների մտքի արգասինները:

Հերոսամարտի մասնակիցներին ուժ ու եռանդ էր ներշնչում ուսուական զրամասների ու հայ կամավլորական խմբերի մոտալուս ժամանման և օգնության հույսը: Իրավ է, նրանք կտրված էին արտաքին աշխարհից, դեռ ոչինչ չգիտեին այդ մասին, բայց և այնպես տոկում ու սպասում էին: Վերջին հաշվով, ուսուական ուժերը լուծեցին գլխավոր հարցը, նրանք փրկեցին սովորական ու կործանման դատապարտված պաշարվածներին:

Վանի հերոսամարտը մի գեղեցիկ էջ է, հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այն բարձրացրեց հայ ժողովրդի պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել պատնեշների վրա, իան հանձնվել հակառակորդի ողորմածությանը: Այն ապացուցեց, որ կարելի է փրկվել անգամ ահեղ թշնամու կոտորածներից, եթե համախմբվեն, միավորվեն, կազմակերպվեն ու վճռական պայքար վարեն նրա դեմ: Վանեցիների օրինակը թերևս օգնեց արևմտահայերին, որ նրանք երկրի մի շարք շրջաններում ևս ակտիվ կերպով դիմագրավեն թուրքական շարդարարներին ու որոշ չափով ազատվեն բնաջնջումից: Վանի հերոսամարտի շնորհիվ կոտորածներից փրկվեցին 150.000-ից 200.000 հայեր, որոնց մեծ մասը, հաստատվելով Արևելյան Հայաստանում, հետագայում դարձավ Հայաստանի նոր կյանքի կառուցման ակտիվ մասնակիցը:

АЗАД АМБАРИЯН

Доктор исторических наук, профессор. В настоящее время - руководитель научно-исследовательской группы по изучению армянских свободительных движений в XIX - нач. XX вв. в Институте истории НАН Армении. Статья впервые была опубликована в 1985 г. (см. "Историко-филологический журнал", № 2.)

ГЕРОИЧЕСКОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ ВАНА В 1915 ГОДУ Резюме

Весною 1915 г., когда младотурецкое правительство начало массовое избиение армян в Османской империи, население города Вана, объединившись, с 7 апреля по 5 мая 1915 г. оказывало противникам организованное сопротивление. Благодаря этому сопротивлению и своевременной помощи русской армии и армянских добровольческих отрядов оно спаслось от неминуемого физического уничтожения. Героическое сопротивление Вана - одна из ярких страниц в многовековой истории освободительной борьбы армянского народа.

AZAD HAMBARIAN

Professor Hambarian is section leader of researchers dealing with nineteenth and twentieth century Armenian liberation movements at the Institute of History of the National Academy of Sciences. He has studied extensively the social-economic and political life of Armenians during that period. This article was first published in *Batma-Banasirakan Handes* (2, 1985).

THE 1915 DEFENSE OF VAN Summary

In the spring of 1915, when the Young Turk Government initiated its policy of extermination, the Armenians of Van united and organized their own self-defense. This lasted from April 7 to May 5. The Armenians of Van were saved from certain death due to that struggle, as well as the timely arrival of the Russian and Armenian volunteer forces.

The heroic struggle of Van constitutes one of the bright pages of the long standing Armenian history of liberation struggles.

РУБЕН Г. СААКЯН

Доктор исторических наук. В настояще время - заведующий отделом Турции Института востоковедения НАН Армении; профессор Ереванского государственного университета. Основные труды касаются проблем новой истории Турции, франко-турецких и армяно-турецких отношений, зарубежной историографии Армянского вопроса и геноцида 1915 г. Статья публикуется впервые.

ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН (1970-90-е гг.)

История массовых погромов и насильственных депортаций армян Османской империи, завершившихся геноцидом 1915 года, целенаправленно стала изучаться за рубежом с 1965 года, когда в ряде стран широко отмечалась эта траурная дата армянской истории.

За прошедшие годы вышло в свет несколько сот работ: монографий, сборников архивных материалов, публикаций дипломатических документов и т. д., посвященных как проблеме в целом, так и ее различным аспектам.

Рамки настоящей статьи не позволяют даже упомянуть все основные работы, а тем более попытаться дать им оценку. Поэтому, нам показалось целесообразным представить здесь основные труды турецких и западноевропейских авторов, учитывая также то обстоятельство, что последние, зачастую, сами выявляют порочные методы, используемые турецкими историками при освещении армяно-турецких отношений.

Современные турецкие историки, многие из которых объединены в "Турецком историческом обществе" (*Türk Tarih Kurumu*), созданном К. Ататюрком в 1931 г., свои труды по истории Армении и Армянскому вопросу издают также на иностранных языках с целью распространения турецкой официальной версии событий 1915 г., в основе которой лежит упорное отрицание преднамеренности действий младотурецкого правительства, направленных на искоренение армянского этноса как на их исконной родине - Западной Армении, так и на всей территории Османской империи.

Далее, признавая факт депортации армян, которую они называют "временным переселением", этот насильственный акт интерпретируется как "вынужденная мера" турецких властей, вы-

званная, якобы, нелояльным поведением армян в момент, когда Турция вела смертельную схватку со своим вековым врагом - Россией.

Эта концептуального характера версия, аргументированно опровергнутая в трудах европейских и американских исследователей, продолжает использоваться большинством турецких авторов при изложении событий первой мировой войны.

Так, Фахри Белен в своей книге "Турецкое государство в 20-м веке" пишет: "В связи с армянским восстанием, вспыхнувшим в тылу турецкой армии, правительство издало приказ об удалении армян от фронтовой зоны и их отправке в Сирию и Ирак"¹.

Известный историк Юсуф Хикмет Баюр насильтвенную высылку всего армянского населения, не исключая женщин, детей, стариков, считает исключительно вынужденной мерой, принятой правительством "в момент армянского восстания". По его мнению, карательные меры являлись лишь ответом на мятежи, вспыхнувшие в армянских вилайетах, однако правительство не разрабатывало программы резни и уничтожения армян путем их депортаций².

Приведем почти аналогичные утверждения и других турецких историков.

Вот, что пишет, например, известный историк Энвер Зия Карад: "В сотрудничестве с союзными державами армяне открыли фронт гражданской войны против турок. Союзники были заинтересованы в этом, поскольку армянский вопрос служил им предлогом к тому, чтобы вооружить армян для нанесения туркам удара с тыла и завершения таким образом войны за короткое время (? - Р. С.). Турки стремились предохранить существование государства, предотвратить сотрудничество армян с союзными державами, эвакуировав их из *"военных зон"*" (курсив мой - Р. С.)³.

Приведя этот аргумент для обоснования депортации армянского населения в отдаленные районы, т.е. в район Сирийской пустыни, он умалчивает известный факт о том, что согласно "Закону о депортациях",циальному османскому правительству 14 (27) мая 1915 года, насильтвенной высылке из разных мест подвергалось *все* армянское население *всей* Османской империи, за исключением тех, кто проживал в двух городах, где имелись дипломатические и консульские представительства нейтральных или еще не вступивших в войну стран, т. е. Константинополя и

¹ Belen F., XX yüzyılda Osmanlı devleti, İstanbul, 1973, s. 106.

² Bayur Y. H., Türk inkılabı tarihi, cilt 3, kısım 3, s. 3-5.

³ Karal E. Z., Armenian Question, Ankara, 1975, p. 15.

Измира. Ибо хорошо известно, что вилайеты Анкара, Сивас (Себастия), Кайсери (Кесария), Малатия, Кония, Кастаному и др. не были зонами военных действий. Между тем, абсолютно достоверные цифровые данные, приведенные в известном "Сообщении о положении армянского народа в Турции" д-ра Йоганнеса Лепсиуса, указывают на то, что несколько сот тысяч армян упомянутых и других вилайетов, областей и округов невоенной зоны также было депортировано и убито в течение 1915-1916 гг.⁴.

Оправдывая, таким образом, депортацию армян, профессор Карад как бы пытается "смягчить" совершившееся: "Абсолютно верно, - пишет он, - что было пролито много крови с обеих сторон по той причине, что со стороны армян было оказано вооруженное сопротивление".⁵

Выслушаем "доводы" и других историков, рассматривающих вопрос о причинах депортации армян.

Так, Инайетулла Джемаль Озкая в качестве основного довода приводит "мятежное и бунтарское поведение всего армянского населения, подстрекаемого комитетами России с первых же дней объявления Турцией войны":

"Когда, к сожалению, было объявлено состояние войны между Османской империей и группой стран, куда входила империалистическая Российская империя, армянские комитеты, без всякой причины и наперекор всякой политике и всякому здравому смыслу, сочли, что они находятся в состоянии войны с государством, которому они принадлежали".⁶

"Поэтому, - продолжает автор, - императорское правительство приняло решение уничтожить эти армянские комитеты и рассеять их руководителей, решение, которое было приведено в исполнение начиная с 25 апреля 1915 г., почти спустя 9 месяцев после объявления мобилизации".⁷

Из работ, вышедших в 80-е годы, укажем на небольшую по объему книгу проф. Гюркайя Атаёва на английском языке под заглавием "Беглый взгляд на армянский вопрос", в которой события 1915 года интерпретируются тенденциозно. Исходная позиция автора сводится к тому, что армяне, фактически, выступали как "воюющая сторона" рядом с Россией, поэтому следовало удалить их подальше от границы и, следовательно, "переселение", как он

⁴ Dr. Lepsius J., *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie*, Paris, 1918, pp. 157-167.

⁵ Karal E. Z., Op. cit., pp. 15-16.

⁶ Özkaya J. C., *Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Istanbul, 1971, p.228.

⁷ Ibid., pp. 234-235.

называет насильственную высылку, было необходимостью, вызванной войной⁸.

На несуществовавшее армянское восстание в тылу турецких войск в поддержку русской армии, вынудившее младотурок прибегнуть к "временному закону о депортациях", ссылаются и многие другие известные и малоизвестные авторы - проф. Салахи Р. Сониел⁹, Айхан Ялчин¹⁰, Мехмед Ходжаоглу¹¹ и др.

Наиболее подробно освещает эти вопросы член Турецкого исторического общества, бывший дипломат Кымурэн Гюрюн, издавший свой¹² труд не только на турецком, но и на французском и английском языках. Автор цитирует тенденциозно отобранные им "документы" из турецкого генерального штаба. Так, в доказательство необходимости удаления армян из военной зоны он приводит письмо Энвера-паши от 2 мая 1915 г., адресованное министру внутренних дел Талаату, в котором Энвер, сообщая "о мятеже армян в районе озера Ван" (т. е. о самообороне армян в г. Ван. - Р. С.), спрашивает мнение Талаата, как поступить с ними: выслать ли их в пределы русской границы, или же отправить их вглубь Анатолии, заселив проживаемые армянами места мусульманским населением из других районов империи?¹²

Цитируя этот крайне важный, по его мнению, документ, К. Гюрюн утверждает, что в нем, якобы, впервые упоминается о вероятном "перемещении" населения, т. е., будто, до 2 мая 1915 г. не было и слова о депортации армян.

Резюмируя все приведенные выше мнения, высказывания, доводы упомянутых, как и многих других турецких авторов, можно заключить, что они сводятся к следующему:

1. С самого же начала вступления Турции в первую мировую войну, турецкие армяне повсеместно стали готовиться к "всеобщему восстанию" для нанесения туркам удара с тыла и с целью отделения от Османской империи.

2. В поражении турецких войск под Сарыкамышем в январе 1915 г., когда 3-я турецкая армия была полностью разгромлена русскими войсками, главными виновниками являются армяне.

3. "Армянское восстание" имело целью оказать поддержку наступающим русским войскам.

4. Армяне отвергли предложение турецкой стороны поднять восстание в тылу русской Кавказской армии.

⁸ Ataöv T., A Brief Glance at the "Armenian Question", Ankara, 1984, p. 33-35.

⁹ Sonyel S. R., *The Ottoman Armenians*, London, 1987.

¹⁰ Yalçın A., *Bulgelerin İslığında türk-ermenî meselesiñ iç yüzü*, İstanbul, 1975.

¹¹ Hocaoglu M., *Arşiv vesikalarıyla tarihte ermenî mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.

¹² Gürün K., *Le Dossier Arménien*, Paris, 1984.

5. Армяне огнем и мечом уничтожали в массовом порядке мусульманские деревни с их мирным населением.

6. До "мятежа армян" в Ване, начавшегося 20 апреля 1915 г., и, особенно, до вступления армянских добровольческих дружин и русских войск в г. Ван 19 мая 1915 г., турецкими властями не предпринимались никакие репрессивные меры, и не было никакого заранее разработанного плана о выселении и истреблении всего армянского населения Турции.

7. Центральное правительство и младотурецкая партия "Итихад ве теракки" не несут никакой ответственности за массовые высылки и уничтожение армян в 1915-1916 гг.

Так ли это? Обратимся к фактам, приведем наиболее достоверные документальные материалы из совершенно различных официальных источников, в том числе турецких, так старательно умалчиваемых современными турецкими историками, политиками и государственными деятелями.

Рассмотрим сперва вопрос о, так называемом, всеобщем восстании армян Османской империи.

Вот, что писал по этому поводу А. Н. Мандельштам в своей фундаментальной монографии "Судьба Османской империи", одном из первых документальных трудов, вышедших еще до окончания первой мировой войны:

"Вопреки лживым заявлениям турецкого правительства, не было никакого армянского бунта или революции. Армяне взялись за оружие лишь тогда, когда увидели угрозу резни, подчиняясь естественному желанию продать свою жизнь как можно дороже.

Итак, во всех случаях вооруженного сопротивления мы видим не революционеров, а несчастных, которые сохранили кое-какое оружие и предпочли бороться до самой смерти, нежели переносить медленные муки или невзгоды высылки.

...Таким образом, армян нельзя порицать за то, что они защищали свою жизнь. Однако не следует забывать, что только незначительное меньшинство могло это сделать. Большая часть армян уже в начале войны сдала свое оружие властям, и в силу этого, должна была принять без малейшего сопротивления жестокуючасть, которую правительство уготовило им"¹³.

Приведем свидетельства другого хорошо осведомленного лица - посла США в Турции в 1913-1916 гг. Генри Моргентау:

"Для того, чтобы план уничтожения нации мог иметь успех, должны были быть сделаны два предварительных шага: необходимо было во всех крупных и небольших городах лишить всех ар-

¹³ Mandelstam A.. Le sort de l'Empire Ottoman, Lausanne-Paris, 1917, pp. 248-250.

мянских солдат средств защиты и изъять уже имевшееся у них оружие. Прежде чем уничтожить Армению, нужно было ее обезоружить"¹⁴.

Наконец, целый ряд секретных телеграмм двух послов Германии в Турции - Вангенгейма и Меттерниха, адресованных канцлеру Бетман-Гольвегу в 1915-1916 гг., опубликованных в 1919 году в сборнике дипломатических документов "Германия и Армения в 1914-1918 гг." Приведем одну из них. 2 февраля 1915 г. Вангенгейм сообщал, что в беседе с ним Талаат-паша сказал, что наступило время избавиться от армянского вопроса: "Это - единственный благоприятный момент ("C'est le seul moment propice")"¹⁵.

Из недавно опубликованных документов укажем книгу американского консула в Харpute в 1914-1917 гг. Лесли А. Дейвиса "Пропинция - бойня"¹⁶

Следует отметить, что в конце 1980-х - начале 1990-х годов появились работы, в которых делаются попытки по-новому осмыслить османскую историю, не избегая острых углов и не повторяя основных положений официозной истории Турции - "Tagih"-а, и не выдержавших проверки временем официальных версий. Так, Тахсин Джеляль в статье "Турецкий взгляд на армянский вопрос" пишет, что настало пора прямо и честно сказать о причинах, приведших к ликвидации армян в Османской Турции. Одну из побудительных причин автор видит в стремлении сделать Турцию однородной, родиной исключительно для турок. Другая, по его мнению - экономического и нравственного характера:

"Очевидно, что тысячелетний тяжелый труд и умение армян, этого народа пахарей, животноводов и, особенно, ремесленников - традиционно лучших и наиболее известных на Ближнем Востоке, а также коммерсантов, верно сгруппировавшихся вокруг своей просветительской церкви, привели к относительному процветанию, которое внушило подозрение в их мусульманских соседях - турках, курдах и кавказцах - членах умма - исламской общины - опоры Империи. Процветание, которое возбудило у последних желание грабить, вымогать и в конечном счете экспроприировать этих слишком дерзких неверных (гяуров)"¹⁷.

Отметим и книгу Танера Акчама "Сущность турецкого национализма и армянский вопрос", вышедшую в Стамбуле в 1992 и

¹⁴ Ambassador Morgenthau's Story, Garden-City-New York, 1918, pp. 301-302.

¹⁵ Deutschland und Armenien 1914-1918. Potsdam, 1919, S. 29.

¹⁶ Davis L.A., The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's report on the Armenian Genocide 1915-1917, Ed. by Susan K. Blair, New Rochelle, New York, 1989.

¹⁷ Cm. Les Temps modernes, 1988, № 504-505-506, p.74.

1993 гг., в которой автор говорит о геноциде армян (*soykırım*), сравнивая его с геноцидом евреев (*Yahudi soykırım*)¹⁸. Событием в турецких изданиях 1993 года явился и выход в свет на турецком языке книги известного французского исследователя геноцида Ива Тернона "Армяне. История одного геноцида"¹⁹ под заглавием "Армянское табу" (*Ergenekon Tabusu*). В предисловии книги Рагып Зараколу пишет: "...Во время Балканских войн, когда начался период создания национальных государств путем этнических чисток, османское государство и итихадистские шовинисты ответили на это армянским геноцидом 1915 г."; заключая, что единственным средством предотвращения новых геноцидов является осуждение геноцидов, совершенных в прошлом.

Он высказывает твердое убеждение, что турецкому обществу следует пройти через самокритичный период, как это сделали немцы, "когда их премьер-министр Вилли Брандт опустился на колени в бывшем концентрационном лагере, прося прощения от имени своего народа".

Наконец, свою оценку событий 1915 года дал и профессор Бохумского университета Фикрет Аданыр в своем докладе на армяно-германской научной конференции в Ереване в октябре 1994 г.:

"В 1915 г. младотурецкое правительство допустило большую ошибку, организовав депортацию армян. Это была настоящая катастрофа, которая в сегодняшнем определении именуется геноцидом"²⁰.

Критический анализ трудов современных турецких авторов, в которых затронуты принципиальные вопросы истории Армении конца XIX - начала XX вв., позволяет сделать некоторые выводы общего характера.

1. Систематическое и целенаправленное изучение истории Армении, армян и армянского вопроса было начато турецкой историографией в середине 1960-х годов, а основные труды по этой проблематике вышли в свет в 1970-1980-е годы. Толчком к пристальному вниманию к истории Армении послужили события, связанные с 50-летием геноцида армян в османской Турции. Мировая общественность, новые поколения людей узнали правду о том, что именно в результате турецкой политики геноцида основная часть исконной родины армянского народа - Западная Армения была полностью очищена от ее коренного населения.

¹⁸ Akçam T., Türk ulusal kimliği ve Ermeni Sorunu, İstanbul, 1993, s. 113-114.

¹⁹ Termon Y., Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977.

²⁰ См. газ. Երկիր, 15 հոկտեմբերի 1994թ.

2. В этой обстановке на турецкую официальную историографию возлагалась весьма трудная и, в то же время, неблагодарная задача - всеми правдами и неправдами доказать, что в историческом и политическом плане Армения никогда не охватывала компактной массы армянского населения, которое за все время господства турок в Анатолии находилось в незначительном меньшинстве.

3. На основе этой основополагающей концепции турецкие историки утверждают, что это "армянское меньшинство" не только не притеснялось в Османской империи, но и пользовалось определенными привилегиями, до тех пор, пока оно не стало восставать против своих покровителей - законного турецкого государства, гражданами которого они являлись. Национально-освободительное движение армянского народа в Турции представляется турецкими авторами как цепь террористических акций против законного правительства.

4. Игнорируя вопрос, почему восставали трудовые крестьянские массы армян, турецкие историки доходят до неприкрытой защиты погромной политики султана Абдул Гамида II в отношении армянского населения Османской империи.

5. Турецкие историки и политологи отрицают закономерность возникновения армянского вопроса, его главную суть - освобождение армян от векового турецкого гнета. Доминирующей является идея о том, что армянский вопрос - это не вопрос армян, что он был придуман дипломатией великих европейских держав с целью вмешательства во внутренние дела Османской империи.

6. В современной турецкой историографии особое место уделено освещению политики партии "Единение и прогресс" и младотурецкого правительства в национальном вопросе, в частности, по отношению к армянам накануне и в годы первой мировой войны. Несмотря на некоторые различия в оценках, турецкие авторы единодушны в главном - фактическом оправдании "случившегося" - ликвидации армянского населения Турции путем депортаций и резни. При этом насильственное изгнание армян они называют перемещением, вызванным военной необходимостью их удаления подальше от русско-турецкой границы.

7. Признавая факт гибели нескольких сот тысяч западных армян, турецкие историки обвиняют в этом отдельных безответственных чиновников, жандармов, курдских разбойников. Основные же потери армяне понесли из-за болезней и эпидемий, свирепствовавших в годы войны. Правящая младотурецкая клика, центральный комитет партии "Единение и прогресс", по их мнению, не несут ответственности за армянскую трагедию, ибо в их

действиях не было преднамеренности, не было цели окончательно избавиться от армян.

8. Для отрицания факта геноцида, турецкие историки прибегают к явному принижению численности армянского населения как в Западной Армении, так и в других частях Османской империи.

9. Работы турецких авторов по истории армяно-турецких взаимоотношений все чаще стали издаваться на западноевропейских языках с целью дезориентации зарубежных читателей.

10. С середины 1980-х и в начале 1990-х гг. за рубежом и в самой Турции стали публиковаться статьи и книги турецких авторов, в которых прямо или косвенно говорится, что в годы первой мировой войны в Турции был осуществлен геноцид армян, признание которого Турцией сегодня становится необходимостью.

* * *

Историческую литературу по рассматриваемой проблематике, изданную во Франции в 1970-1990-е годы, можно условно разделить на:

1. Работы, полностью или частично посвященные армянскому вопросу и геноциду армян 1915 г.
2. Труды по истории Армении и армянского народа, в которых уделено место событиям 1915 г.
3. Труды по истории Османской империи, в которых уделено значительное место первой мировой войне.
4. Сборники документов и статей.

Наибольшую ценность представляют труды, авторы которых специально занимались историей геноцида 1915 г. Эти авторы, опираясь, в основном, на ранее опубликованные дипломатические и другие официальные документы, а также на показания непосредственных очевидцев событий, ставят новые проблемы, пытаются ответить на вопросы: в конце-концов почему произошло это беспрецедентное массовое уничтожение мирного населения, когда было принято решение об истреблении армян, какова истинная роль "Специальной организации" (*Teşkilât-i mahsuse*), кто истинные виновники геноцида, какова роль и степень ответственности кайзеровской Германии и других великих держав и т. д.

Более обстоятельно анализируют эти и другие вопросы Ив Тернон и Жан-Мари Карзу. Первый из них историю геноцида 1915 г. исследует в ряде работ, вышедших в 1977-1994 гг. В первой из них - "Армяне. История одного геноцида", автор, с целью выяснения причин этого преступления, разбирает идеологические концепции младотурецкой партии. Комитет "Единение и прогресс",

убедившись в неосуществимости доктрины османизма, сделал своим идейным оружием туранизм, ставший "коллективной манией". "Идеология изменилась и армяне были обречены"²¹. Автор заключает, что путем претворения в жизнь программы геноцида армян младотурки пытались "окончательно разрешить армянский вопрос"²².

Автор обстоятельно рассматривает генеральный план истребления армян и роль в этом "Специальной организации", созданной в августе 1914 г., еще до вступления Турции в первую мировую войну, и явившейся "первой деталью машины истребления". Укомплектованная из приговоренных к смерти уголовных преступников, выпущенных из различных тюрем империи, эта организация получала "значительные суммы из черной кассы Иттихада для обмундирования и обучения ее участников"²³.

Опираясь на сведения и факты, выявленные на процессе младотурок в Константинополе в 1919 г., историк показывает всю широту полномочий этой преступной организации младотурок. "Инструкции передавались устно через ответственных лиц партии, депутатов или ответственных секретарей областных секций. Члены организации могли в любой момент потребовать у вали или других чиновников слепого повиновения. Они даже были обладены властью, в случае отказа или уклончивой позиции, смешать их или даже наказывать".

"Создание этой специальной организации, - заключает автор, - доказывает, что центральный комитет Иттихада с объявлением мировой войны и до того, как правительство вынесло решение об участии Турции в этом конфликте, начал реализацию пантюркистской программы."²⁴

Подробно излагая историю депортации и массовых избиений, автор приходит к выводу, что это был "первый геноцид 20-го века, первое коллективное убийство, совершенное в запланированной форме и современными средствами, имеющимися в распоряжении тоталитарного государства"²⁵.

Другой вывод автора сводится к тому, что геноцид армян явился следствием нарождавшегося турецкого национализма. "С исчезновением армян, - пишет автор, - устранялось препятствие к туранизму в Османской империи, а вместе с тем, и препятствие к

²¹ Ternon Y., Op. cit., p.196.

²² Цит. по: *Histoire des Arméniens. Sous la direction de Gérard Dédéyan*, Toulouse, 1982, p.486.

²³ Ternon Y., Op. cit., pp. 201-202.

²⁴ Ibid., pp. 202-203.

²⁵ *Histoire des Arméniens*, p. 493.

пантюркизму, претендующему на объединение турок Османской и Российской империй".²⁶

Обобщая, Тернон проводит параллель между преступлениями младотурок и нацистов: "Как все большие преступления нового времени, армянский геноцид развертывался согласно логическому процессу одержимого невроза. Именно в этом он сродни геноциду евреев, славян и цыган, совершенному национал-социалистами".²⁷

Другой исследователь истории геноцида - Жан-Мари Карзу, чей труд носит характерное название - "Образцовый геноцид. Армения, 1915 г.", показывает методы поэтапной подготовки плана истребления целого народа: арест и уничтожение интеллектуальных и духовных предводителей нации, в том числе депутатов османского парламента, юристов, врачей, учителей, писателей, художников, журналистов и т. д. Первым шагом в этой политике было обезоружение призванных на военную службу армянских мужчин, определение их в рабочие батальоны и использование в качестве тягловой силы, а также на строительстве дорог. Все они были затем вероломно истреблены.

Рассматривая вопрос о насильтственной депортации армянского населения в связи с "всеобщим армянским восстанием", автор подчеркивает, что утверждение турецкого правительства о вынужденном характере высылки армян ввиду угрозы с их стороны безопасности страны, не имеет под собой никакой почвы. Эта версия, сформулированная в официальном издании османского правительства в 1916 г.²⁸, была взята на вооружение и эксплуатировалась в дальнейшем.

Эту официальную турецкую версию Карзу опровергает рядом достоверных фактов, свидетельствующих о том, что депортация армян, в принципе, была решена младотурецкой верхушкой задолго до самообороны армян в Ване в апреле - мае 1915 г., которая послужила лишь поводом к реализации плана высылки. Автор, в частности, приводит выдержки из секретных донесений германских дипломатических представителей в Турции о том, что "депортация армян не вызвана лишь военными соображениями", что "способ, каким производится высылка, свидетельствует о том, что правительство, в самом деле, преследует цель totally уничтожить армянскую нацию в турецком государстве", что "не существует никаких доказательств того, что армянами был задуман и

организован мятеж".²⁹ Автор ссылается и на беседу посла США в Турции Генри Моргентау с министром внутренних дел Талаатом, заявившим, что "комитет "Единение и прогресс" тщательно рассмотрел вопрос, и политика, которая проводится в настоящее время, является официальной политикой правительства, добавив при этом, что не следовало бы верить тому, что вопрос о депортациях был решен в спешке. Наоборот, эти депортации явились результатом долгих и серьезных обсуждений".³⁰

Анализируя последствия тщательно разработанной программы депортации армян, автор заключает: "Эта депортация - не что иное, как претворение в жизнь геноцида - грандиозной операции, в которой в обязательном порядке принимали участие все должностные лица государства: как гражданские, так и военные".³¹

На основе всестороннего изучения причин и обстоятельств трагедии 1915 г. Карзу называет армянский геноцид "образцовым", имея в виду, что этот первый геноцид XX века содержал в себе все компоненты, составляющие общее понятие геноцида, как преступления против человечества и человечности.

Составитель ценного сборника дипломатических документов "Великие державы, Османская империя и армяне во французских архивах. 1914-1918 гг." Артур Бейлерян исследует целый ряд вопросов, связанных с эволюцией политики младотурок в национальном вопросе, эволюцией, завершившейся решением правящей верхушки прибегнуть к изгнанию и массовому истреблению армян.

Историк рассматривает вопрос о времени принятия рокового для армян решения, введя в научный оборот новые документы, обнаруженные им в архиве Форин офиса. В одном из них говорилось, что в начале января 1915 г. состоялось совершенно секретное собрание, на котором присутствовало всего пять человек: Талаат, д-р Бехаэддин Шакир, префект Константинополя Исмаил Джанболат, д-р Назым и заместитель директора политического сектора военного министерства полковник Сейфи. После долгого обсуждения собрание приняло "десять приказов":

1. На основании статей 3 и 4 комитета "Единение и прогресс" запретить все армянские ассоциации, арестовать тех армян, кто когда-либо вел деятельность против правительства, сослать их в провинции, такие, как Багдад или Мосул, и уничтожить их в пути либо по прибытии на место назначения.

2. Конфисковать оружие.

²⁶ Ternon Y., Op. cit., p. 163.

²⁷ Ibid.

²⁸ См.: Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution ottomane, Constantinople, 1917.

²⁹ Carzou J.-M., Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975, pp.120-121.

³⁰ Ibid., p. 121.

³¹ Ibid., p. 124.

3. Возбудить мусульманскую общественность методами, уже примененными в таких округах, как Van, Эрзерум или Адана, где армяне вызвали к себе ненависть мусульман, и спровоцировать организованную резню, как это сделали русские в Баку (в 1905 г.).

4. Для осуществления этого положиться на население таких провинций, как Эрзерум, Van, Мамурет-уль-Азиз и Битлис, и использовать вооруженные силы по охране порядка (как жандармерия) с тем, чтобы это имело явный характер приостановки резни; привлечь эти же самые силы для активной помощи мусульманам в таких округах, как Адана, Сивас, Бруса, Измит и Смирна.

5. Принять меры для уничтожения всех мужчин в возрасте до 50-ти лет, священников и школьных учителей; позволить девушкам и детям обращение в ислам.

6. Депортировать семьи тех, кому удастся спастись и, таким образом, оборвать все их связи с родным краем.

7. Ссылаясь на то, что служащие армяне могут быть шпионами, сместить их с любых должностей и постов и абсолютно исключить из всех учреждений, подведомственных государственной администрации.

8. Уничтожить подходящими методами всех армян, служащих в армии, поручив это дело военным.

9. Начать операцию повсюду одновременно, чтобы не оставить времени для принятия защитных мер.

10. Следить за строго секретным характером этих инструкций, которые не должны быть известны более чем двум или трем лицам³².

Приняв решение, младотурецкий комитет посыпает в провинции к губернаторам специальных эмиссаров, несших с собой письменные инструкции, оригиналы которых должны были быть им возвращены с целью уничтожения³³.

На примере депортации армян из вилайета Мамурет-уль-Азиз (Харпут) автор показывает несостоятельность турецкой аргументации о необходимости удаления армян от театра военных действий. Что же касается истинных целей депортации, то это достаточно отчетливо раскрывается в шифрованной телеграмме дра Бехаэддина Шакира от 21 апреля 1915 г., адресованной ответственному делегату Иттихада в Харпите Назым-бею из Ресны. Эта телеграмма, достоверность которой вне всякого сомнения, впервые была приведена в обвинительном акте процесса младоту-

³² Цит. по: Béylérien A., Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises, Paris, 1983, pp. XXIX-XXX.

³³ Ibid., p. XXX.

рок 1919 г. и опубликована в турецком официозе "Таквим-и-Вакаи" от 5 мая 1919 г., № 3540. В ней говорилось: "Устранили армяне, депортированные из Вашей провинции? Эти опасные лица, о высылке которых Вы нас информировали, находятся ли в процессе истребления или они просто были переселены в другой район? Информируйте нас яснее, брат мой"³⁴.

И автор справедливо заключает, что эта телеграмма - обличительный документ против Талаат-паши, утверждавшего в своих посмертно изданных мемуарах, что "османское правительство приняло решение депортировать армян после вступления в Van русских войск, сопровождаемых армянскими отрядами" (курсив мой - Р. С.)³⁵.

Официальную турецкую версию о "всеобщем армянском восстании", якобы послужившим основной причиной депортации армян, историк опровергает также на основе германских дипломатических документов и новых архивных материалов, впервые выданных им в научный оборот. В частности, он приводит выдержки из секретных донесений германских консулов в Эрзеруме, Адане и Алеппо, а также посла в Константинополе Вангенгейма о массовых арестах, преследованиях и депортациях армян, в которых нет даже намека на их повстанческие намерения или приготовления, не говоря уже о "всеобщем восстании"³⁶.

Французский историк вводит в научный оборот весьма интересные и достоверные факты из турецкого официоза "Таквим-и-вакаи" за 1919 г., в приложении к которому был помещен стено-графический отчет процесса младотуров, завершившегося, как известно, вынесением смертного приговора Талаату, Энверу, Джемалю и д-ру Назыму³⁷.

В отличие от многих западных авторов, замалчивающих двурушническую политику держав Антанты как по отношению к западным армянам, так и к Турции, А. Бейлерян подвергает аргументированной критике, в частности, политику Англии, которая, добившись полного контроля над Египтом и Месопотамией, "теперь уже желает умиротворения с Турцией", и британские власти внезапно эвакуируют на о. Мальту находящихся под следствием наиболее скомпрометировавших себя деятелей младотурецкого комитета, всего 67 человек, а спустя два года, выпускают на свободу.

³⁴ Ibid., p. XXXIX.

³⁵ Ibid., а также: Talat Paşanın hataları, İstanbul, 1946, s. 63.

³⁶ Béylérien A., Op. cit., p. XLII.

³⁷ См.: Геноцид армян в Османской империи. Составители: М.Г.Нерсисян, Р.Г.Саакян, под ред. М.Г.Нерсисяна, Ереван, 1982, стр. 614.

"Наши позднейшие изыскания позволяют категорически утверждать, - пишет автор, - что союзники никогда серьезно не имели в виду создать в Малой Азии независимую Армению... Как во времена погромов Абдула Гамида, принципы морали лишний раз были принесены в жертву ради сохранения собственных интересов великих держав"³⁸.

Некоторые французские авторы отмечают, что официальные турецкие архивы периода первой мировой войны недоступны исследователям, поэтому невозможно доказать существование плана истребления армян. Однако они добавляют, что, несмотря на это, имеется огромное количество соответствующих доказательств, собранных в таких изданиях, как "Синяя книга" лорда Брайса и Арнольда Тойнби³⁹, "Отчет" д-ра Лепсиуса⁴⁰, составленный им же сборник "Германия и Армения"⁴¹ и др. Проф. Жан-Пьер Маэ отмечает, что, помимо названных изданий, сохранились официальные шифрованные телеграммы турецкого правительства, в основном, министра внутренних дел Талаата, "главного организатора резни", приведенные в мемуарах Наим-бэя⁴². Эти официальные документы затем были опубликованы в газете "Дейли Телеграф" от 29 мая 1922 г. Цитируя некоторые из этих телеграмм Талаата, автор заключает, что к концу 1916 г. армянский геноцид был практически завершен, хотя резня продолжалась спорадически и в 1917 г.

Упоминая о процессе младотурок 1919 г., автор отмечает, что это вовсе не означало признания и осуждения геноцида, как такового, а скорее всего, этот процесс явился маневром, предназначенным для устранения противников и, в то же время, он должен был благоприятно воздействовать на союзников в момент, когда начались переговоры о мире⁴³.

Ряд авторов, осуждая варварские методы уничтожения мирных жителей, упоминает, вместе с тем, об эпизодах героического сопротивления армян в Сасуне, Ване, Урфе, на Муса Даге и других местах. Некоторые делают попытку установить причины относительно слабого противодействия, оказанного погромщикам. Так, Э. де ля Сушер относит к этим причинам арест 24 апреля 1915 г. 600 представителей армянской нации, в том числе депутатов османского парламента, всех тех, кто мог поднять голос

³⁸ Béylérian A., Op. cit., p. LXIII.

³⁹ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, London, 1916.

⁴⁰ Dr. Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

⁴¹ Deutschland und Armenien 1914-1918...

⁴² The Memoirs of Naim Bey, London, 1920.

⁴³ Mahé J.P., La destruction d'un peuple, Le spectacle du monde, Avril, 1979, p. 64.

протеста; изолирование, обезоружение, а затем вероломное уничтожение призванных в турецкую армию солдат и офицеров армянского происхождения, хотя сам Энвер-паша публично хваливал поведение армянских бойцов, их храбрость⁴⁴.

"На заре XX века, - заключает автор, - резня армян явилась генеральной репетицией к тем массовым убийствам, которые вскоре были возведены в ранг искусства править", имея в виду преступления нацизма и фашизма⁴⁵.

Другие же авторы, рассматривая место пантюркистской программы в проведении младотурками политики геноцида, подчеркивают преобладание этого фактора над фактором религиозным. Так, Ж.-М. Карзу приводит слова Энвер-паши, сказанные им немецким миссионерам в Берлине в августе 1917 г.: "...Правительство приняло меры против армян не потому, что они были христианами, а потому, что они были армянами и представляли угрозу для Государства"⁴⁶.

Об этом же пишут Лоран и Анни Шабри: "Следует уточнить, впрочем, что если на уровне реализации своего плана истребления младотурки эксплуатировали и разжигали религиозный антагонизм, вырядив таким образом геноцид в маску священной войны, в действительности, демарш правительства был мотивирован лишь желанием сделать турецкий этнос превалирующим в государстве, устранив все, что могло служить препятствием этому. Именно расовая идея, - заключают авторы, - а не защита религии, была первопричиной резни..."⁴⁷.

Известный турколог Поль Дюмон, фактически, соглашается с турецкой версией о "вынужденном характере" депортации армян. Упоминая, что высылки унесли сотни тысяч человеческих жизней, автор пишет: "Эта ликвидация армянских общин Турции, в принципе, имела своей целью облегчить организацию сопротивления русскому вторжению"⁴⁸.

Другой историк - Марк Ферро в своей "Истории первой мировой войны" развивает ту же мысль, что армяне подготавливали восстание с помощью своих братьев, проживавших в русской Армении, осуществляли диверсии в тылу врага и т.д. "Наказание было ужасным, - пишет он. - Все армяне Империи были лишены

⁴⁴ De la Souchère E., Le racisme en mille images. Paris, 1967, p. 216.

⁴⁵ Ibid., p. 217.

⁴⁶ Carzou J.-M., Op.cit., p. 154.

⁴⁷ Chabry L., Chabry A., Politique et minorités au Proche Orient. Paris, 1984, p. 232.

⁴⁸ Dumont P., Moustafa Kémal invente la Turquie moderne, Bruxelles, 1983, p. 9.

чинов, обезоружены, сведены в рабочие батальоны, депортированы...⁴⁹

Затрагивая вопрос о числе жертв, Жак Дерожи отмечает, что армянские источники указывают цифру 1,5 млн., турецкие - 600 тыс., а европейские - более 1 млн. Он делает следующее заключение: "Зачем же спорить о цифрах? Исчисления представляют лишь исторический интерес. Результат же налицо: практически нет больше армян в Анатолии. Резня и депортации удовлетворили желания тех, кто мечтал об Армении без армян. Но свое имя это получило после мученичества евреев в годы второй мировой войны. Оно называется геноцидом. И ужасы геноцида 1915-1916 гг. не могут измеряться лишь числом жертв. Просто цифры являются светильнями истины".⁵⁰

Жан-Пьер Алем считает, что из 2 млн. 100 тыс. армян Османской империи 1 млн. человек погиб в 1915-1918 гг.⁵¹. Э. де ля Сушер приводит следующие цифры: из депортированных армян 70 тыс. погибло в Рас-Ул-Айне, 50 тыс. - в Интили; 200 тыс. - в Ислахие, Бабе, Мескене, 200 тыс. - в Дейр-Зоре, более 400 тыс. - в пустыне. Общее число потерь составляет, таким образом, 1 млн. 120 тыс. человек.⁵²

А. Бейлерян, отмечая, что число потерь варьирует от 600 тыс. до двух млн., считает наиболее достоверными данные Форин оффиса, согласно которым общее число жертв достигает 1,5 млн. человек⁵³. Жан-Пьер Маэ также придерживается того мнения, что общее число жертв не должно быть меньше 1,5 млн. человек.⁵⁴

Французские историки рассматривают вопрос об ответственности за армянский геноцид. Тернон считает, что ответственность несут все великие державы, которые "поделили между собой добычу в ущерб армянам". И все же главным виновником за геноцид армян следует признать Турцию, которая действовала, исходя исключительно из собственных интересов⁵⁵. В книге, написанной совместно с Жераром Шалианом, Тернон пишет: "Впервые в истории члены правящей партии не удовлетворились санкционированием коллективного преступления и сами же регулировали, вплоть до мельчайших деталей, способы его

⁴⁹ Ferro M., *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris, 1969, p. 180.

⁵⁰ Dérogy J., *Opération "Némésis."* Paris, 1986, p. 64.

⁵¹ Alem J.-P., *Arménie*, Paris, 1962, p. 59.

⁵² De la Souchère E., Op. cit., p. 217.

⁵³ Béylérian A., Op. cit., p. LXIII.

⁵⁴ Mahé J.-P., Op. cit., p. 64.

⁵⁵ Ternon Y., Op. cit., p. 283.

осуществления".⁵⁶ Карзу также отмечает, что турецкое правительство не уходило от ответственности, в чем Энвер-паша недвусмысленно признался в беседе с американским послом в Турции Генри Моргентау:

"Мы являемся полными хозяевами этой страны. У меня нет никакого намерения упрекнуть наших подчиненных; я целиком расположен взять на себя ответственность за все, что произошло. Кабинет сам дал распоряжение о депортациях, и я убежден, что мы имеем на это право, учитывая, что армяне враждебны нам. Более того, мы здесь главные, и никто, стоящий ниже нас, не осмелился бы принять такие меры без нашего согласия".⁵⁷

Осуждению виновников геноцида посвящена книга участника французского Сопротивления Жака Дерожи "Операция Немезида", где он пишет, что народные мстители вынуждены были прибегнуть к индивидуальному террору лишь после того, как они убедились, что главные организаторы массовых убийств Талаат, Энвер, д-р Назым, д-р Бехаэддин Шакир, осужденные турецким судом заочно к смертной казни, остались ненаказанными. Их приютили правители кайзеровской Германии, а Энвера - руководители большевистской России. Поэтому, по мнению автора, не было случайностью умолчание германской прессой судебного процесса над убийцей Талаата-паши Согомоном Тейлиряном в то время, как европейская пресса не только не осуждала его, но и называла это убийство уничтожением тирана и деспота рукой угнетенного. И лишь выходящая в Дармштадте газета "Гессишер фольксфрайнд" нарушила молчание, поместив в номере от 19 марта 1921 г., следующее:

"Потоки крови, которые потекли в Армении в годы войны, стали известны в Германии лишь после окончания войны. Государственные интересы в то время не позволяли говорить об этом. Государственный интерес! Это громкое слово, которое все великие преступники истории имели на устах всякий раз, когда речь заходила об оправдании своих циничных акций... Талаат-паша хотел решить армянских вопрос мечом и кровью. Он верил в рецепт Бисмарка, согласно которому большие проблемы своего времени решаются не речами или демократическими резолюциями, но огнем и мечом".⁵⁸ Автор затрагивает связи, которые были установлены между бывшими младотурецкими лидерами и руководящими деятелями Коминтерна. Он приводит факты о контактах Энвера осенью 1919 г. в Берлине с представителем III Коммуны

⁵⁶ Chaliand G., Ternon Y., *Le génocide des Arméniens*, Bruxelles, 1980, p.39.

⁵⁷ Carzou J.-M., Op. cit., p. 124.

⁵⁸ Dérogy J., Op. cit., p. 20.

нистического интернационала Карлом Радеком - "своим большевистским другом" - как назвал его Энвер в своем письме Джемалю-паше в декабре того же года⁵⁹.

Авторы опубликованных в 1980-е годы работ (Тернон, Дерожи, Бейлерян, Видаль-Наке и др.) выступают с аргументированной критикой распространяемой турецкими историками официальной версии депортации и массовых погромов, приходя к выводу, что турецкая историография это "историография отрицания"⁶⁰.

"Если бы эта историография признала геноцид армян, то пришлось бы переписать всю историю Турции", - пишут Ив Тернон и Пьер Видаль-Наке⁶¹.

Более подробно метод, избранный турецкой историографией, разбирает Ив Тернон в последней своей работе под названием "Расследование об отрицании одного геноцида". Явную необъективность турецких историков автор раскрывает, приводя факты из турецкой прессы 1919-20 гг.

"В течение полутора лет, - пишет он, - турецкая пресса Константинополя обсуждала армянские погромы. Газеты этого времени были полны официальными заявлениями, в которых выплескивались страх и стыд, сдерживаемые в период режима младотурок. Беспрепятственно обменивались мнениями относительно установления истины. Сводились счеты. Открывалась полемика на газетных полосах: одни обвиняли, другие защищались... Тогда не говорили: "не было преднамеренного убийства", но - "это был не я, а другой, или же; "я только подчинялся приказам". Тернон заключает: "Стереть полтора года своей истории, запретить всякую ссылку на десятки выходящих тогда газет, т.е. замести следы преступлений, это было гигантским предприятием, которое затеяли современное турецкое правительство и Турско-историческое общество"⁶².

Представляет определенный интерес признание наследного принца Абдул Меджид корреспонденту газеты "Морнинг Пост", опубликованное в номере от 18 декабря 1918 г.: "Погромы были теми несмыываемыми пятнами, которые дискредитировали нашу нацию и наш народ. Резня была делом Талаата и Энвера. До того, как началось дело истребления, я спросил Энвера, имелся ли проект резни. Он мне очень просто ответил, что на этот счет имеются определенные решения, составляющие часть их проекта.

⁵⁹ Ibid., pp. 280-281.

⁶⁰ Critique socialiste. Spécial, Paris, 1982, № 44, p. 28; Les Temps Modernes, 1988, № 504-506, pp. 59-60.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ternon Y., Enquête sur la négation d'un génocide, Marseille, 1989, p. 36.

Я обратился к султану, умоляя его вмешаться. Он мне обещал поговорить с Энвером, но многое не ожидал от этого разговора..."⁶³.

Важным моментом в работах французских авторов является критика ими тенденциозных утверждений и доводов, используемых современными турецкими историками для отрицания самого факта геноцида.

Ив Тернон, полемизируя с турецкими историками, пишет: "...Турецкие историки умножают фальсификации и искажения фактов таким образом, что разрушают их вероятность. Их труды, касающиеся армянского вопроса, в такой степени поддельны, что их нельзя использовать". Он подчеркивает ту мысль, что современным турецким историкам следовало бы "ставить честно вопрос о геноциде..."⁶⁴.

Проф. Сорбонны А. Тер-Минасян также критикует современных турецких историков, развивающих официальную версию "об общих условиях военного времени", "о царящих в Анатолии голоде и эпидемиях, в результате чего погибло и три миллиона мусульман," и "если некоторые допускают соскальзывание к резне, то это делается с тем, чтобы тут же оправдать ее действиями армянских революционеров"⁶⁵.

Следует особо остановиться на работе французского адвоката Жоржа де Мальвиля "Армянская трагедия 1915 года". Игнорируя десятки трудов по геноциду, изданных в его же стране, автор пытается опровергать даже самые достоверные документы. По его мнению, массовая депортация армянского населения носила временный характер, ибо все армяне после войны должны были вернуться в свои места обитания. В качестве доказательства автор ссылается на приводимые бывшим турецким дипломатом Гююном те шифрованные телеграммы Талаата-паши, которые, якобы, обязывали местные власти "заняться обеспечением жизни и имущества армян, снабжением их продовольствием и вопросами их отдыха на всем протяжении пути их следования"⁶⁶. Как бы сознавая всю несерьезность этого документа, предназначенного не для исполнения, а для истории, де Мальвиль добавляет: "Нет ни малейшего основания подвергнуть сомнению искренность этих инструкций, ибо они были зашифрованы и рассчитаны на секретность"⁶⁷. Признавая, что последствия принятых в мае 1915 г. мер

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ternon Y., Les Arméniens..., p. 313.

⁶⁵ Les Temps Modernes, Paris, 1984, juillet-août, p. 433.

⁶⁶ De Malleville G., La tragédie arménienne de 1915, Paris, 1988, p. 56.

⁶⁷ Ibid., p. 54.

были ужасными, он лишь сожалеет, что в обстановке войны произошла трагедия армян, однако, само правительство не виновно в том, что бессовестные чиновники и жандармы не выполнили "искренние" инструкции и распоряжения Талаата и Энвера! Автор делает вывод, что если армяне погибли не по вине правительства, а из-за безответственности чиновников на местах, то трагедию армян ни в коем случае нельзя считать геноцидом, ибо отсутствует преднамеренность совершившегося⁶⁸.

Однако, работы, подобные опусу Жоржа де Мальвиля, во Франции единичны, и они ниже всякой критики.

В вышедшей в 1989 г. под редакцией профессора Робера Мантрана "Истории Османской империи", в отличие от названных выше французских историков, авторы соответствующего раздела этого объемистого труда Поль Дюмон и Франсуа Жоржон избегают четкой оценки событий 1915 г. Излагая турецкую и армянскую "позиции" и считая при этом, что последняя "является также позицией многих независимых умов", они берут под сомнение объективность сборника документов Дж. Брайса и А. Тойнби, ссылаясь на "признание" Тойнби, что эта книга была издана и распространена в качестве пропаганды войны⁶⁹.

Достоверность же секретных инструкций Талаата об истреблении армян, опубликованных в "Мемуарах Наим-бэя", авторы ставят под сомнение, заявляя, что аутентичность этих телеграмм "сегодня серьезно оспаривается"⁷⁰. Но кем, какими кругами, какими историками - об этом ничего не сказано. Однако, тут же они спрашивают: "Как обойти сохранившиеся в западных архивах неисчислимые свидетельства, каждое в своей манере высказывающее печальную истину. В особенности, как не согласиться с простой констатацией: накануне первой мировой войны в Турции было приблизительно более 1,5 млн. армян. В результате резни, депортаций и отправки в изгнание, спустя несколько лет, армян насчитывалось всего лишь 70 тысяч"⁷¹. Но чтобы ослабить впечатление от этой простой констатации, авторы тут же переходят на потери мусульман и, особенно, турок в 1915-1917 гг. называя эти годы "годами пепла".

⁶⁸ Ibid., p. 64.

⁶⁹ Histoire de l'Empire Ottoman. Sous la direction de Robert Mantran, Paris, 1989, p. 624.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

В последние годы опубликованы статьи, посвященные последствиям геноцида армян⁷². Отвечая на претензии тех исследователей, которые считают недостаточными существующие документы для доказательства заранее разработанного плана ликвидации армян Турции, Тернон пишет: "Геноцид - это преступление, готовящееся в самой большой секретности, поэтому оно выявляется лишь путем косвенных доказательств"⁷³.

В целом, вышедшие во Франции в 1970-1990-е годы работы по истории Турции и Армении, затрагивающие также турецкую политику геноцида армян, написаны с позиций историзма, с научной аргументацией, с привлечением ряда новых документальных источников. Поэтому они способствуют международному признанию геноцида 1915 г.

* * *

В рассматриваемый период в Англии вышло небольшое число работ, посвященных истории Армении и Турции в начале XX века. Специальных трудов по армянскому геноциду нет. Этот вопрос нашел отражение в общих работах, часто в связи с изложением истории Восточного вопроса и, как его части - армянского вопроса. Так поступает, например, известный специалист проф. Андерсон⁷⁴, а Джоан Хаслип касается их в монографии об Абдул Гамиде, который, по мнению автора, " обращался с армянами с терпимостью и по-справедливости"⁷⁵. В трудах отдельных авторов сделана попытка разобраться в истоках "туранизма, идеологии, послужившей недобрую службу в "обосновании" необходимости избавления Османской империи от нетурецких народов.

Так, Дэвид Кушнер в книге "Подъем турецкого национализма" отмечает, что уже в эпоху Абдула Гамида на страницах турецкой прессы стала развиваться концепция турецкой Анатолии и стало необходимостью подчеркивать ту мысль, что Анатolia не принадлежала какой-либо другой народности, кроме турок. Эта линия проводилась особенно после Восточного кризиса, когда Османская империя потеряла на Балканах значительные терrito-

⁷² См.: Piralian H., Les cimetières labourés.-Les Temps Modernes, 1988, № 504-505-506, pp. 109-130; Ее же: Զուրացարդակ հանգողություն՝ շարունակվող լանգապրօդյան է, - Գրական թիր, 17 հունիս 1994.

⁷³ См. Davis L.A., La province de la mort. Traduit de l'anglais par Anne Terre. Précedé de Lettre ouverte à Bernard Lewis et quelques autres par Ternon Y., Bruxelles, 1994, p. 11.

⁷⁴ Anderson M.S., The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations, London, 1966, p. 253.

⁷⁵ Huslip J., The Sultan, London, 1973, p. 147.

рии. "Когда газета "Терджюмани хакикат", - пишет автор, - комментировала идею новой Армении, она подчеркивала разнородность состава населения Анатолии, отмечая при этом, что действительно, некогда этот край включал в себя армянское государство, но в этом значении он служил также базой для многих других народов и государств". Автор заключает, что сформированная в 1930-е годы турецкая официальная историческая доктрина подчеркивала древние корни турецкого народа в Анатолии, включая в состав турецкой расы такие народы, как хетты. "Целью этого было, - завершает свою мысль Д. Кушнер, - добиться того, чтобы турки рассматривали Анатолию как свой бесспорный турецкий ватан"⁷⁶.

А. К. Уокер, сравнивая пантюркизм и расизм, приходит к выводу, что обе эти идеологии враждебны обычным религиям. Обе они защищают понятие высшей расы и выступают за истребление тех, кто не принадлежит к ней⁷⁷. Этот историк исследует проблему геноцида на основе новых документов из архивов Форин оффиса. Автор задается целью выяснить, когда конкретно были приняты первые акции против армян. Ссылаясь на статью начальника исторического отдела турецкого военного министерства Азиза Самиха, Уокер пишет, что приказы о нападении на армянские деревни были отданы между 29 октября - 5 ноября 1914 г. Как отмечал Самих, д-р Бехаэддин Шакир в начале декабря 1914 г. уже находился в штабе 34-й дивизии в Муше. Автор заключает: "Присутствие самого главного партийного идеолога, гражданского лица, в армейской штаб-квартире затрудняет представить себе, что этот доктор и интеллектуал, получивший образование в Париже, был главным организатором резни". Однако окончательное решение, по мнению автора, было принято в середине февраля 1915 г. "Из последовавших затем действий, которые были тщательно документированы, мы можем сделать вывод, - пишет автор, - какие это были меры: просто-напросто истребление османских армян в Армении. Такое решение естественным образом следовало из развития всеохватывающего турецкого расизма после 1910 г. Турецкий национализм плюс амбиции пантюркистов - "Турция лицом к Востоку" - означали, что Армения должна быть очищена от армян..."⁷⁸.

Проводя параллель между избиениями 1895 и 1915 гг. автор пишет: "Ответ должен заключаться в том, что в 1915 -1916 гг. идеологический фанатизм и крайняя жестокость (не смягченные

какими-либо религиозными запретами) были на службе агрессивной решимости расширять убийства. Абдул Гамид попытался удержать свою империю простым способом, знакомым ему, который его предшественники употребляли часто. Младотурки, наоборот, были пропитаны расовым сознанием, которое было сознанием XX в., своей свирепостью и тем фактом, что оно исключало все другие соображения. Именно это, по мнению автора, делает полностью применимым слово "геноцид", хотя этот термин появился в 1944 году. "Младотурки, - продолжает автор, - сделали преднамеренную попытку истребить всех армян в Турецкой Армении и центральной Анатолии... Геноцид армян в 1915 году своей смесью расизма и рационализма, действительно, был феноменом XX века..."⁷⁹

Иные авторы рассматривают события 1915 г. вскользь, без привлечения новых документальных источников. Так, М. Андерсон ограничивается лишь беглым упоминанием о том, что в 1915-1916 гг. в результате организованной турками новой серии избиений и депортаций была уничтожена большая часть армянского населения Малой Азии⁸⁰.

Лорд Кинросс (Патрик Бальфур) также объективно оценивает действия младотурок, хотя и явно приуменьшает число армянских жертв. Автор отмечает, что неудача английских войск в Галлиполи предоставила возможность младотурецкому триумврату, не опасаясь внешнего вмешательства, следовать своей заранее обдуманной внутренней политике - окончательной ликвидации армянской нации. "Ее близость к русским или к Кавказскому фронту, - пишет Кинросс, - послужила удобным предлогом к гонениям в масштабах, далеко превосходящих зверства Абдул Гамида, путем депортации и резни одного миллиона армян, более половины которых погибли"⁸¹.

"Невозможно отрицать, - пишет Дэвид Лэнг, - что истребление было преднамеренно запланировано и осуществлено по приказу младотурецкой хунты. Секретные директивы Талаат-паши были найдены в центральных и провинциальных канцеляриях после первой мировой войны. В них давались самые точные и подробные приказы о физическом уничтожении всех армян. В опубликованных документах, конечно, используются эвфемизмы и вроде "переселение населения", "переразмещение персонала" и

⁷⁶ Kushner D., *The Rise of Turkish Nationalism. 1876-1908*, London, 1977, p. 101.

⁷⁷ Walker Ch. J., *Armenia. The Survival of a Nation*, London, 1980, pp. 236-237.

⁷⁸ Ibid., p. 200.

⁷⁹ Ibid., p. 237.

⁸⁰ Anderson M. S., *Op. cit.*, p. 362.

⁸¹ Lord Kinross, *Atatürk*, London, 1965, p. 196.

т. д., как это практиковалось при гитлеровском режиме во время истребления евреев"⁸².

Коротко излагая историю геноцида армян, проф. Лэнг приходит к следующему заключению: "Кампания массовых убийств была в большой степени практическим результатом той открыто расистской идеологии, которую взяла на вооружение правящая в Турции в годы первой мировой войны младотурецкая хунта. Члены этой хунты и их расистская политика приводили в восхищение Адольфа Гитлера, несмотря на их окончательное и унизительное поражение". Автор отмечает, что турецкие военные преступники, четверо из которых - Энвер, Талаат, Джемаль и Назым были заочно приговорены к смертной казни, избежали правосудия.⁸³

Следует особо сказать о работах знатока Турции Эндрю Манго, который в книге о Турции обходит события 1915 г. Однако, в ряде статей этот автор высказывает свое отношение. В первой, под заглавием "Понять Турцию", Э. Манго, разбирая работы ряда турецких и западных авторов, критикует многих из них за некритическое использование турецкой официальной статистики и других материалов, дает объективную оценку книге супругов Шоу: "Тенденция к турецкой национальной апологии, пишет он, еще более выделяется во втором томе Истории, написанной проф. Стенфордом Шоу и Эзель Курал Шоу"⁸⁴. И далее: "К османским и более поздним турецким законам и указам следует относиться недоверчиво, чего не сделано в труде Шоу".⁸⁵

В другой же статье - "Вспоминая о меньшинствах", вышедшей тремя годами позже, Э. Манго доходит до неприкрытой защиты сultанской и младотурецкой политики по отношению к христианским народам Османской империи. Касаясь событий 1915 г., автор заключает, что число армянских жертв "от разных причин" составило всего 584 000. Фактически он берет под защиту младотурецкое руководство, цитируя слова турецкого историка К. Гюруна о том, что "Убийства армян не совершались по приказу правительства"⁸⁶. Э. Манго пытается как-то оправдать преступления турецких руководителей и не находит ничего лучшего, чем избитая версия об угрозе самому существованию Османской империи со стороны "взбунтовавшихся армян". Так,

автор приходит к "открытию" для себя "истины" 70-летней давности, а именно: османское правительство, имея солидную причину для страха перед армянским восстанием, стремилось подавить его и в то же время предотвратить их путем депортации армян.⁸⁷ "Оно сделало это с жестокостью,- добавляет автор,- и большое число армян погибло". И тут же, как бы боясь сделанного признания, Э. Манго добавляет: "Опубликованные в Турции документы, однако, показывают, что официальной политики истребления не существовало".⁸⁸

Наконец о третьей статье Манго - "Меньшинства и большинства". Она - исторического характера. Автор разбирает труды иностранных авторов армянского происхождения. Несмотря на ряд убедительных суждений, в целом, она необъективная. Автор, например, фактически берет под защиту главных виновников - Талаата, Энвера, д-ра Назыма и Бехаэддина Щакира, оспаривая вынесенный в отношении их смертный приговор.⁸⁹

Попыткой оправдать политику младотурок является и утверждение автора, что "Армянское разрушительное движение существовало еще до начала депортаций".⁹⁰

Английскими авторами затрагивается также вопрос об ответственности за армянскую катастрофу 1915 г. Проф. Лэнг, говоря о сопричастности держав к этому преступлению, считает, что попустительство Германии в этом вопросе является спорным. Автор имеет в виду тот факт, что отдельные германские офицеры и консульские представители протестовали и пытались спасти хотя бы часть обреченных, однако их усилия были сведены к нулю германским послом Вангенгеймом, генералом Лиманом фон Сандерсон, а также берлинским правительством⁹¹.

К. Уокер, рассматривая вопрос об ответственности за геноцид армян с привлечением документов из книг Тойнби, Брайса и Лепсиуса, не говорит о мере ответственности своего правительства. Этот вопрос прямо затрагивает Джозеф Хеллер в статье "Британия и армянский вопрос в 1912-1914 гг.", где он пытается на основе вновь выявленных документов пересмотреть позицию Англии в армянском вопросе. Автор, фактически, пытается оправдать политику своего правительства, считая, что она была основана на принципах "реальной политики"(Realpolitik).

⁸² Lang D. M., Armenia. Cradle of Civilisation, London, 1970, pp. 288-289.

⁸³ Lang D. M., The Armenians. A People in Exile, London, 1981, p. 38.

⁸⁴ Mango A., Understanding Turkey, - Middle Eastern Studies, April, 1982, № 2, p. 196.

⁸⁵ Ibid., p. 197.

⁸⁶ Mango A., Remembering the Minorities, - Middle Eastern Studies, vol. 21, October, 1985, p. 128.

⁸⁷ Ibid., p. 129.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Mango A., Minorities and Majorities, Middle Eastern Studies, vol. 23, № 4, oct. 1987, p. 519.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Lang D. M., Armenia..., p. 289.

"Своим поведением, - пишет Хеллер, - она (Англия. - Р. С.) разделяет ответственность за события 1915 -1916 гг. Окончательная трагедия, однако не могла быть вовремя предвидена каким-либо британским государственным деятелем или дипломатом"⁹².

Таким образом, можно сказать, что в большинстве работ, вышедших в Англии в 1970 - 1990-е годы, принципиальные вопросы истории Армении, армянского вопроса и геноцида освещаются с позиций историзма, и лишь в отдельных трудах нашли место необъективный подход, неаргументированные утверждения, выводы и заключения.

ՈՌԻԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր: Ներկայումս Հայաստանի ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչն է և երևանի պետական համալսարակի պրոֆեսոր: Հիմնական աշխատությունները նվիրված են Թուրքիայի նոր պատմության, ֆրանս-թուրքական և հայ-թուրքական հարաբերությունների, 1915 թ. ցեղասպանության և դրա պատահմանյան պատմագրության խնդիրներին: Հոդվածը տպագրվում է առաջին անգամ:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1970-90-ական թթ.) Ամփոփում

Հոդվածի շրջանակները թույլ են տվել անդրադառնալու միայն Թուրքիայում և Արևմտյան Եվրոպայում լույս տեսած աշխատություններին:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները շարունակում են պաշտպանել 1915-ի աղետի վերաբերյալ շուրջ 80 տարվա վաղեմություն ունեցող պաշտոնական վարկածը, այն է՝ արևմտահայերը, որպես Օսմանյան կայսրության անվստահելի հպատակներ, ժամանակավորապես տեղափոխվել են ուսու-թուրքական սահմանից հեռու ընկած վայրեր, ինչը չի կարելի որպես որպես ցեղասպանություն, նույն նպատակով նրանց շրջանցում են ինչպես հրապարակված բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթերը, այնպես էլ Եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք անկողմնակալ հեղինակների կարծիքներն ու հետևողական ներքը:

Արևմտյան, տվյալ դեպքում՝ ֆրանսիական ու անգլիական պատմաբանների գերակշռող մասն այն կարծիքին է, որ հայերի տեղահանությունը կանխամտածված բռնագաղթ էր, ոչնչացման մինոր եղանակ՝ թելադրված հայկական հարցը մեկնդմիշտ լուծելու թուրքական տարրը Անտոռիայում գերիշխող դարձնելու շարժադրությունը: Նրանց մյուս հետեւթյունն այն է, որ երիթթուրքերի դիթներով: Նրանց մյուս հետեւթյունն այն է, որ երիթթուրքերի գաղափարականության հիմքում ընկած էր համաթրքականության գաղափարախոսությունը, իսկ կորոնական գործոնը սոսկ անձանցյալ միջոց էր ցեղասպանության իրականացման ժանապարհին: Այդ հեղինակներից շատերը հիմնավորված փաստարկներով հերքում են թուրք պատմաբանների հիմնադրությները:

⁹² Heller J., Britain and the Armenian Question 1912-1914. A Study in Realpolitik, Middle Eastern Studies, 1980, № 16, p. 22.

RUBEN SAHAKIAN

Professor Sahakian is head of the Department of Turkey at the Institute of Near Eastern Studies of the National Academy of Sciences and teaches at the National University of Yerevan. His interests include the modern history of Turkey, French-Turkish and Armenian-Turkish relations and the Genocide. This article is being printed for the first time.

THE HISTORIOGRAPHY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

(1979-1990)

Summary

The article examines only books printed in Turkey and Western Europe. Turkish historians, mostly members of Turkish Historical Society, continue to defend the official version about the events of 1915: Armenians were untrustworthy subjects; they were temporarily removed from the Turkish-Russian border; and this action did not constitute a genocide because it was not a premeditated program of liquidation. To believe this, they ignore published official documents and the conclusions of independent European and American scholars.

The majority of Western, in this case French and English historians, have concluded that the displacement of Armenians constituted a premeditated program of deportations and a new method of extermination for the purpose of once and for all resolving the Armenian Question and to make Turks the dominant element in Anatolia. Their other conclusion is that the anti-Armenian policy of the Ittihad ve Terakke party was based on the ideology of Turkism, and that religion was only a means to promote the Genocide. The authors disprove, based on solid arguments, the views of Turkish historians.

НИКОЛАЙ ОГАНЕСЯН

Доктор исторических наук, профессор. В настоещее время - директор Института востоковедения НАН Армении и заведующий отделом арабских стран того же института. Основные работы посвящены проблемам новейшей истории арабских стран, национально-освободительных движений и международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке. Статья публикуется впервые.

АРАБСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПРИЧИНАХ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1915 г.

В трудах арабских авторов, посвященных истории Армении, одно из центральных мест занимает освещение различных аспектов большой армянской трагедии, вошедшей в историю под названием "Геноцида армян 1915 г." Эти работы являются важным вкладом в изучение проблемы геноцида и способствуют более полному и глубокому освещению национальной политики османских правителей, положения армян и других нетурецких народов в Османской империи, мотивов и внутренних пружин политики геноцида.

Труды арабских исследователей условно можно разделить на три группы. В первую группу входят работы, специально написанные и целиком посвященные вопросу геноцида армян 1915 г. К их числу относятся "Погромы в Армении" Фаиза ал-Хосейна¹, "Арменоцид" Мусы Пренса², "Трагедия народа" Иляса Зананири³, "Геноцид армян и позиция армянской общественности" Наима ал-Яffi⁴ и другие.

Вторую группу составляют монографические исследования арабских авторов по истории Армении, охватывающие очень часто историю армянского народа с древнейших времен до наших дней. В них имеются большие разделы, целые главы, в которых достаточно подробно рассматривается широкий спектр политики геноцида турецких правителей в отношении армян за весь период

¹ فتاوى الفتن: المذابح في أرمينيا، بيروت، 1988، (на арабском языке).
Арабские источники об истреблении армян, Бейрут, 1988, (на арабском языке).

² Prince M., L'Armenocide, Beyrouth, 1960.

³ المس زناتيري: مأساة شعب القدس، ١٩٨٥.

⁴ زانانيري إ.، تрагедية народа، Ал-Кудс ал-Араби، 1985 (на арабском языке).

⁵ نعم الباب: عازر الارمن و موقف الرأي العام العربي منها، الادب، ١٩٩٢،
ал-Яffi Н., Геноцид армян и позиция армянской общественности, Ал-Латакия,
1992, (на арабском языке).

первой мировой войны. Из этих работ достойны внимания "История армянского народа от начала до наших дней" Фуада Хасана Хафиза⁵, "Армяне в истории" Мрвана ал-Мудавара⁶, "Страницы из истории армянской нации" Османа ат-Турка⁷, "Армения. Земля и народ" Самира Арбаша⁸, "Армяне. Народ и проблема" Салеха Захр ад-Дина⁹ и т.д.

И, наконец, третья группа, к которой принадлежат исследования арабских авторов, посвященные истории отдельных арабских стран, в частности, Сирии, Ливана, Египта и Ирака, общим проблемам ближневосточного региона, международным отношениям на Ближнем и Среднем Востоке. Они содержат отдельные разделы, иногда обширные, иногда краткие, об армянском вопросе, в том числе и о геноциде армян 1915 г. Эти работы привлекают внимание тем, что в них армянский вопрос рассматривается в контексте общей внутренней политики османских правителей, с точки зрения идеологических концепций и подходов к национальному вопросу в Османской империи. С другой стороны, в них четко проявляется непредвзятый и объективный подход арабских авторов к армянскому вопросу, что помогает лучше понимать как национальную политику Османской правящей верхушки, так и причины и возможности осуществления геноцида армян. В таком духе написаны: "Восстания арабов в XX веке" Амина Саида¹⁰, "Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства" Эмиля Тумы¹¹, "Ливанская энциклопедия" Ифраима Бустани¹², "Возникновение арабского национализма" Зейн Н. Зайна¹³, "Турецкий туризм между фундаментализмом и

⁵ فؤاد حسن حافظ: تاريخ الشعب الارمني منذ البداية حتى اليوم؛ القاهرة، ١٩٨٦.

Хафиз Ф. Х., История армянского народа от начала до наших дней, Каир, 1986, (на арабском языке).

⁶ مروان المدرر: الارمن عبر التاريخ، بحث، ١٩٨٢.

ал-Мудавар М., Армяне в истории, Бейрут, 1982, (на арабском языке).

⁷ عثمان الترك: صفحات من تاريخ الأمة العربية، حلب، ١٩٦٠.

ат-Турк О., Страницы из истории армянской нации, Алеппо, 1960, (на арабском языке).

⁸ سمير عربش: أرمينيا، أرض وشعب، بحث، ١٩٩١.

Арбаш С., Армения. Земля и народ, Бейрут, 1991, (на арабском языке).

⁹ صالح زهر الدين: الارمن، شعب رفقاء، لبنان، ١٩٨٨.

Захр ад-Дин С., Армяне. Народ и проблема, Ливан, 1988, (на арабском языке).

¹⁰ سايد أ. م., Восстания арабов в XX в., перевод с арабского, М., 1974.

¹¹ توما Э., Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства, перевод с арабского, М., 1977.

¹² فؤاد الغرام البستاني: دائرة المعارف، بيروت، ١٩٧٣.

Энциклопедия. Под редакцией Фуада Ифраима ал-Бустани, Том 10, Бейрут, 1973, (на арабском языке).

¹³ Zein Z. N., The Emergence of Arab Nationalism, N.Y., 1973.

фашизмом" Джихада Салеха¹⁴, "Восстания арабов" Асада Дахира¹⁵, "Социальная история Ливана" Масуда Даира¹⁶ и т. д.

В указанных и других работах арабских авторов рассматривается широкий спектр проблемы геноцида армян. Но в данной статье мы остановимся лишь на причинах геноцида армян 1915 г.

Арабские авторы, как правило, политику геноцида армян, осуществленную младотурками в 1915 г., не отделяют от национальной политики прежних правителей Османской империи, в частности, султана Абдул Гамида II, которого арабские авторы называют не иначе, как красный или кровавый султан - "ал-султан ал-ахмар"¹⁷, а его режим - режимом зулума, т. е. тирании. По меткому выражению Юсуфа Язбека, Османская империя была "тюрьмой султана Абдул Гамида"¹⁸. Арабские исследователи видят генетическую связь между политикой геноцида армян, осуществленной младотурками в 1915 г., с антиармянской политикой султана Абдул Гамида II.

Арабские авторы обращают внимание на то обстоятельство, что преступная политика истребления армян в Османской империи была начата не в XX в., а до этого. В этой связи Салех Захр ад-Дин напоминает слова садразама (премьер-министра - Н. О.) Османской империи Саид Кючюк-паша, высказанные им еще в 1884 г.: "лучшее средство ликвидации армянского вопроса - это ликвидация армянского народа"¹⁹. Эти слова с точностью отражали политические настроения султана Абдул Гамида, который перевел из теории в практику уничтожение западных армян. Погромы армян в 1894-1896 гг., по мнению египетского исследователя Фуада Хафиза были первой попыткой "султана Абдул Гамида II осуществить свою армянскую политику, которая была начертана до этого, а именно: уничтожить армян в своем государстве"²⁰.

¹⁴ جهاد صالح: الطورانية التركية بين الاممية والнациونالية، بحث، ١٩٨٧.

Салех Дж., Турецкий туризм между фундаментализмом и фашизмом, Бейрут، 1987, (на арабском языке).

¹⁵ اسعد ملحق داغر: ثورة العرب، بحث، ١٩٨٩.

Дахир А. М., Восстание арабов, Алеппо، 1989, (на арабском языке).

¹⁶ مسعود صابر: تاريخ لبنان الاجتماعي، بيروت، ١٩٧٤.

Даир М., Социальная история Ливана, Бейрут, 1974.

¹⁷ См. ал-Мудавар م., указ. раб., стр.395; Хафиз ف. خ., указ. раб., стр.201; Ливанская энциклопедия, т.10, стр.309; Prince M., Op. cit., p.28.

¹⁸ يوسف بزنت: حكمة أول نوار في العالم العربي لبيان، بيروت، ١٩٧١، ص. ١٨.

Язбек Ю., Первомай в мире и Ливане, Бейрут, 1974, стр.48 (на арабском языке).

¹⁹ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.68.

²⁰ Хафиз ف. خ., указ. раб., стр.212.

Однако, то, что не удалось осуществить султану, спустя 20 лет осуществили его прямые духовные наследники - младотурки. Младотурецкая партия "Единение и прогресс ("Иттихад ве Теракки") пришла к власти в 1908 г. вследствие переворота. А в следующем году султан Абдул Гамид был низложен. Этот переворот и восстановление конституции все народы империи приняли с радостью. Они верили широким обещаниям младотурок о равенстве всех народов, населяющих империю, о наступлении новой эры свободы и прогресса. Армяне были в первых рядах среди тех, кто окказал восторженный прием политическим изменениям в империи. Да и не секрет, что они принимали участие и оказали содействие младотуркам в осуществлении переворота. Для завоевания поддержки ряда (т. е. подданных - Н. О.), пишет ал-Яффи, младотурки выступили с либеральной программой; вот почему сразу после переворота "произошло братание турок, армян, греков, арабов и курдов во всех частях империи"²¹. То же самое подтверждает Муса Пренс: "Армяне, греки, турки обнимались на улицах"²². При этом арабские авторы обращают внимание на то обстоятельство, что больше всех именно армяне радовались переменам и восстановлению конституции. Эта точка зрения четко выражена у Мрвана ал-Мудавара²³. Арабские исследователи с пониманием относятся к позиции армян, так как ни один народ не был подвергнут таким репрессиям в Османской империи, как армяне в 1894 - 1896 гг.

Однако эйфория продолжалась недолго. Младотурки не только ничего не сделали для претворения в жизнь своих программ и обещаний о реформах, но вскоре вообще отказались от них. По определению ал-Яффи, младотурки обманули нетурецкие народы империи²⁴. Анализируя политику младотурок Салех Захр ад-Дин приходит к заключению, что "все обещания младотурок о социальных реформах остались на бумаге. Общественная и социальная жизнь осталась без изменений. Не изменилось также положение порабощенных народов, и армяне, арабы и другие народы остались под ярмом преследований и без каких-либо прав"²⁵. Вот почему отношения между младотурками и армянами, а также другими нетурецкими народами, стали напряженными, а затем переросли в противоборство. Анализируя

²¹ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.24.

²² Prince M., Op. cit., p.30. Это подтверждает также Арбаш С.. См. указ. раб., стр.136.

²³ ал-Мудавар М., указ. раб., стр.401.

²⁴ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.24.

²⁵ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.93-94.

причины этого явления, авторы "Ливанской энциклопедии" приходят к правильному выводу. "Взаимопонимание между армянскими партиями и "Иттихад ве Теракки" долго не продолжалось, так как его ("Иттихад ве Теракки" - Н. О.) главная политика заключалась в отуречивании всей Османской империи"²⁶.

Тем самым, мы подходим к вопросу о причинах армянского геноцида 1915 г.

Одна из главных причин - это младотурецкая политика отуречивания армян и всех нетурецких народов Османской империи, вернее, провал политики отуречивания. Этот вопрос довольно обстоятельно рассмотрен в книге Джихада Салеха, одна из глав которой посвящена армянскому вопросу. Характерной чертой национальной политики младотурок он считает "фанатичный национализм, основанный на принципах подчинения и насилиственного отуречивания"²⁷.

Почти все арабские авторы, изучающие армянский вопрос и историю геноцида 1915 г., выделяют политику отуречивания. Наим ал-Яффи, хорошо знакомый с материалами, касающимися этого вопроса, пишет, что уже после переворота 1908 г. "младотурки склонились к отуречиванию подданных Османской империи, таких как арабы, армяне, курды и другие"²⁸. На этом основании он заключает, что "враг у армян и арабов один"²⁹, т. е. младотурецкое руководство. Арабские авторы обращают внимание на то обстоятельство, что младотурки стремились к отуречиванию не только христиан - армян, греков и других, но и мусульман-нетурок: арабов, курдов, персов, индийцев, проживающих в пределах Османской империи³⁰. Следовательно, политика насилиственного отуречивания носила тотальный характер. Анализируя эту политику младотурок, арабские авторы делают два важных вывода. Во-первых, младотурецкое правительство вследствие такой политики лишилось права называться общеосманским и представлялось как исключительно правительство турок. Во-вторых, это правительство стремилось превратить Османскую империю в этнически чистую турецкую государство.

Естественно, что нетурецкие народы разными средствами и методами оказывали сопротивление политике насилиственного отуречивания. И это обстоятельство нашло свое достойное отражение в исследованиях арабских авторов. Чтобы не очень

²⁶ Ливанская Энциклопедия, т.10, стр.310.

²⁷ Салех Дж., указ. раб., стр.5.

²⁸ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.14.

²⁹ Там же, стр.17.

³⁰ ат-Турк О., указ. раб., стр.236.

обременять читателя многими цитатами, ограничимся лишь указанием на точку зрения Салеха Захр ад-Дина. "Армяне, как и арабы, - пишет он, - решительно сопротивлялись отуречиванию, чтобы сохранить свой национальный язык, культуру, обычай и традиции"³¹. В отдельных частях империи, в частности, в арабских странах, недовольство вылилось в вооруженное восстание³². Что касается армян, то их недовольство политикой отуречивания, как подчеркивают арабские исследователи, не приняло форму восстания. "Борясь против политики отуречивания турецких властей, - пишет Салех Захр ад-Дин, - армяне требовали автономию, свободу и жизнь без притеснений"³³. Это очень важное замечание для правильной оценки политических устремлений армян и вскрытия причин геноцида. Фактически из вышеуказанного замечания арабского автора следует, что армяне не давали никакого повода османским руководителям для физического уничтожения. Но об этом более подробно ниже.

Арабские исследователи - Фуад Хафиз, Джихад Салех, Наим ал-Яffi, и другие сумели раскрыть очень существенную сторону политики отуречивания всех народов Османской империи. Она основывалась на идее превосходства турецкого народа. Об этом четко говорится в книге Наима ал-Яffi "Геноцид армян". Отмечая, что младотурки обманули армян, арабов и другие нетурецкие народы империи и отказались от провозглашенных либеральных программ, Наим ал-Яffi пишет, что "после этого все изменилось и турецкая нация считалась выше других наций"³⁴. Но арабские авторы решительно не согласны с концепцией "превосходства" турецкой нации и энергично опровергают эту "версию" как несостоятельную и расистскую. При этом они опираются на культурные достижения арабов, греков и армян, высоко ценят их вклад в мировую цивилизацию.

Фуад Хафиз считает, что армянский народ внес огромный вклад в мировую цивилизацию и культуру и сыграл свою историческую роль³⁵. По мнению сирийского ученого Самира Арбаша, "Армянский народ - это тот народ, который прославился своим умом, гениальностью и мужеством"³⁶. А Салех Захр ад-Дин, хорошо знакомый с культурой армянского народа и очень высоко ценя ее достижения, считал необходимым выделить специальную главу

под названием "Цивилизация армянского народа", в своей хорошо аргументированной книге "Армяне. Народ и проблема"³⁷.

Арабские авторы не только опровергают идею "превосходства" турок, но и считают, что турки по своему культурному уровню и социальному развитию явно отстали от таких подчиненных ими народов, как греки, армяне, арабы и т. д.

Скоро младотурецким лидерам стала ясна невозможность ассимиляции или отуречивания армян и других народов. "Мирные" средства были негоды, и османские главари встали на путь физического уничтожения армян ради достижения своей цели - создания этнически чистого турецкого государства. Именно на почве этого, как пишет Салех Захр ад-Дин, у иттихадистов возникла идея "о депортации армян из своих родных мест и об их уничтожении на всей территории Османской империи"³⁸. Об этом четко сказано также у Ильяса Зананири. "Политика Высокой Порты против армян, - подчеркивает он, - опиралась на религиозно-конфессиональный мотив, и ее целью было уничтожение христиан руками мусульман-турок"³⁹.

Таким образом, по мнению арабских авторов, провал политики отуречивания армян и стремление младотурок во что бы то ни стало достичь создания этнически чистого турецкого государства, стали первой причиной геноцида армян в Османской империи.

Второй причиной арабские исследователи считают пантюранизм или, как они предпочитают называть "турецкий туранизм". Освещая этот вопрос, они уделяют очень большое внимание раскрытию цели политики пантюранизма. На наш взгляд, самым точным и полным является определение, данное Джихадом Салехом. По его определению "Туранизм - расистское, шовинистическое, реакционное, фашистское движение"⁴⁰.

Младотурецкие главари с первых же дней прихода к власти вынашивали сумасбродные планы объединить под своей эгидой все тюркские народы. Как пишет Мрван ал-Мудавар, младотурки стремились создать "новую империю, состоящую из тюркских народов, обитающих на территориях с Кавказских гор до границ Туркестана"⁴¹. А по мнению Наима ал-Яffi, новая туранская империя, по идеи младотурок, должна была простираться от Мон-

³¹ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.95.

³² См. ал-Мудавар М., указ. раб., стр.403; Тума Э., указ. раб., стр.104-105.

³³ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.95.

³⁴ ал-Яffi Н., указ. раб., стр.25.

³⁵ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.3.

³⁶ Арбаш С., указ. раб., стр.7.

³⁷ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.25-35.

³⁸ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.95.

³⁹ Зананири И., указ. раб., стр.3.

⁴⁰ Салех Дж., указ. раб., стр.5.

⁴¹ ал-Мудавар М., указ. раб., стр.403.

голии до границ Балкан⁴². Хотя здесь обнаруживается некоторое расхождение в определении границ будущей турецкой империи, но в данном случае, с точки зрения раскрытия имперских устремлений лидеров "Иттихад ве Теракки", это не имеет принципиального значения. Главное в том, что все арабские ученые едины в своем подходе к оценке политики пантюркизма.

По мнению арабских авторов, пантюркизм представлял большую опасность для народов Османской империи, в первую очередь для армян и арабов. Мрван ал-Мудавар высказал мысль о том, что при создании турецкой империи "в ней не оставалось места для других народов, таких как арабы или армяне"⁴³. Эти два народа стояли на пути осуществления пантюркистских планов, направленных на создание обширной турецкой империи. И поэтому они подлежат уничтожению. "Армяне и арабы были теми двумя народами, - отмечает Салех Захр ад-Дин, - которые больше всех подлежали расистской политике истребления"⁴⁴. В доказательство своей точки зрения, Салех Захр ад-Дин приводит высказывание одного из лидеров младотуров - Али Ихсан-паши о том, что "если бы не армяне, то мы давно завоевали бы Кавказ"⁴⁵. Сказано очень ясно, решительно и, как говорится, комментарии в данном случае излишни.

Однако пантюркизм был направлен не только против армян, но и против России. В этом вопросе у арабских исследователей нет никакого расхождения. Эту мысль мы находим почти у всех авторов: Фуада Хафиза, Мрвана ал-Мудавара, Османа ат-Турка, Самира Арбаша, Салеха Захр ад-Дина и других. Они исходят из того, что для объединения всех тюркских народов и создания турецкой империи необходимо было отвоевать у России все территории от Кавказа до Средней Азии, населенные тюркскими народами и входившие в состав Российской империи. Поэтому Фуад Хафиз прямо указывает, что "ас-сияса ат-турания", т. е. политика пантюркизма была направлена против России⁴⁶. Очень интересна также формулировка, данная Салехом Захр ад-Дином. Отмечая, что все помыслы лидеров "Иттихад ве Теракки" были устремлены на Восток, на Кавказ и Среднюю Азию, он пишет: "Теоретики пантюркизма говорили - "надо вытеснить Россию из

Кавказа и надо объединить эти территории с Турцией. И надо превратить Черное море во внутреннее море Турции"⁴⁷.

Поставив перед собой такую задачу, младотуры пришли к выводу о необходимости ликвидации армянского барьера, лежащего на пути создания турецкой империи. И так как потерпела неудачу их политика отвергивания армян, которая естественным образом могла бы ликвидировать армянский барьер, то остался один выход - физическое уничтожение армян. Таким образом, кольцо замкнулось - политика отвергивания и создания этнически чистого турецкого государства слилась с политикой пантюркизма.

Ввиду важности вопроса, мы считаем необходимым дать пространную ссылку на точку зрения Фуада Хафиза, которая очень четко передает суть рассматриваемого нами вопроса: "Эти две задачи (политика отвергивания и создания этнически чисто турецкого государства и политика пантюркизма и создания турецкой империи - Н. О.) требовали окончательной ликвидации османских армян, так как они представляли важное христианское и этническое меньшинство, т. е. немусульманское и нетурецкое, которое, в сущности, было непокорным и оппозиционным элементом, мешающим туркам полностью распространять свое господство и служить османскому государству. Они, османские армяне, жили на территории, которая находилась на востоке Анатолии, на западе которой большинство составляли турки, и на Кавказе, в русских владениях, в состав которых входили также недовольные тюрки. Они (армяне - Н. О.) представляли барьер, который надо было ликвидировать, так как он мешал контактам между турками, живущими на этих двух территориях"⁴⁸.

Подводя итоги, можно сказать, что младотуркам необходимо было уничтожить армян для осуществления своих двух главных задач: во-первых, превратить османское государство в этнически чисто турецкое государство, и, во-вторых, добиться осуществления своих туризмических, экспансиистских программ за счет присоединения территорий, населенных тюркскими народами и входящих в состав России. Армяне стояли на их пути. Эта правильная концепция является доминирующей в современной арабской историографии.

Не отрицая этих причин геноцида армян, свою довольно оригинальную версию предлагает Наим ал-Яffi, которая вполне достойна внимания. По его мнению, геноцид армян имел три

⁴² ал-Яffi Н., указ. раб., стр.35.

⁴³ ал-Мудавар М., указ. раб., стр.403.

⁴⁴ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.67.

⁴⁵ Там же, стр.95.

⁴⁶ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.214.

⁴⁷ Захр ад-Дин С., указ. раб., стр.95.

⁴⁸ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.302.

причины: первая - международная или внешняя, вторая - региональная и третья - внутренняя.

Под *внешней* и *международной* причиной он подразумевает превращение армянского вопроса в международный, стремление великих держав решить армянский вопрос, как часть восточного вопроса, в своих интересах, их соперничество, вмешательство во внутренние дела Османской империи, обещание проводить реформы в армянских областях и невыполнение своих обещаний великими державами, и т. д. Соперничество между великими державами и их раскол, а также начало первой мировой войны в 1914 г., по мнению ал-Яффи, "оставили решение армянского вопроса в руках турок, которые воспользовались благоприятным случаем и осуществили истребление армян в атмосфере секретности"⁴⁹.

При рассмотрении *региональных* причин, автор уделяет большое место географическому расположению Армении, которое делало ее мостом между различными империями, между Персией и Римом, Персией и Византией, царской Россией и Османской империей, вследствие чего она очень часто становилась яблоком раздора и арендной войны между ними. В результате Армения в течение своей истории постоянно ослаблялась. Свою роль сыграло и то обстоятельство, что Армения, как подчеркивает сирийский исследователь, была расположена на естественной оси нахождения различных азиатских народов, в том числе и туранских воинствующих племен, обстоятельство, которое ликвидировало возможность ее независимости и стало причиной уничтожения ее населения. В этой связи ал-Яффи обращает внимание также на русско-турецкое противоборство, попытки младотурок поднять армян против России, отказ последних стать инструментом в руках младотурок в этом деле и т. д. Все это стало второй причиной геноцида армян⁵⁰.

И, наконец, третья - *внутренняя* причина. При освещении этого вопроса, автор указывает на политический и религиозный раскол армян, который своими корнями идет в глубь истории. Важным моментом, по его мнению, был факт оторванности районов Армении друг от друга. К этому в конце XIX и начале XX вв. прибавился и раскол между армянскими политическими партиями. Эти обстоятельства отрицательно влияли на сплоченность армян и ослабляли Армению изнутри, что в свою очередь

облегчало задачу осуществления геноцида армян в годы первой мировой войны⁵¹.

Повторяя, точка зрения Найма ал-Яффи достойна серьезного внимания. Она, несомненно, способствует составлению более четкого представления не только о причинах, но и о возможностях осуществления замыслов младотурецких лидеров об уничтожении армян и "решения" армянского вопроса в Османской империи.

При анализе причин геноцида армян, арабские историки останавливаются также на попытках османских правителей и турецких историков искажать факты, скрыть действительные причины геноцида 1915 г. и всю вину свалить на армян. Младотурки обвиняли армян в измене османскому государству в годы первой мировой войны, и в восстании против турок. В частности, они указывают на самооборону армян в Vanе, пытаясь представить ее как вооруженное выступление против османских властей. Так, например, организатор армянского геноцида Талаат-паша подчеркивал: "То, что происходило с армянами, было возмездием за их измену османскому государству, за их объединение с Россией в войне и за восстание в апреле 1915 г. в Vanе"⁵². Потом турки пошли еще дальше. Как отмечает Найм ал-Яффи, турецкие власти преднамеренно искажают действительную историю, а историки издают книги, в которых утверждают, что, якобы, все армяне террористы, что турки не убивали и не выгоняли их, а, наоборот, это армяне убивали турок и организовали всеобщий геноцид турецкого населения Османской империи⁵³.

Арабские авторы - Фуад Хафиз, Mrvan ал-Мудавар, Муса Пренс, Самир Арбаш и другие, опираясь на документы и другие достоверные источники, детально анализируют эти обвинения и убедительно опровергают их, как беспочвенные. В их аргументах по определению версии об измене армян и их восстании, центральное место занимают три момента.

Во-первых, вопрос о восстании в Vanе. Файез ал-Хосейн, очевидец турецких злодействий, в своей весьма ценной книге "Погромы в Армении" указывает, что он проводил специальное расследование по этому вопросу и расспрашивал жителей Vanе и должностных лиц. Выяснилось, пишет ал-Хосейн, что армяне ни в Vanе, ни в его окрестностях не убили ни одного мусульманина. Правительство потребовало, чтобы армяне сдали свое оружие, но последние отказались сделать это, боясь курдов и правитель-

⁴⁹ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.39.

⁵⁰ Там же, стр.39-45.

⁵¹ Там же, стр. 45-46.

⁵² Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.302

⁵³ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.12-13.

ства⁵⁴. Вот и вся история, которая ничего общего не имеет с восстанием.

Осман ат-Турк всю ответственность за события в Ване возлагает на губернатора Вана Джевдета и турок, которые хотели захватить армянские кварталы. "17 апреля 1915 г., - пишет сирийский автор, - турки начали свое наступление. Они обстреливали армянские кварталы из пушек, а армяне защищались"⁵⁵. Муса Пренс также отрицает факт восстания и подтверждает, что первыми напали турки, а армяне Вана оборонялись, и это Муса Пренс считает вполне законным⁵⁶.

Во-вторых, арабские авторы, не отрицают, что официальной датой начала армянского геноцида является 24 апреля 1915 г., вместе с тем подчеркивают, что армянские погромы, фактически, начались до этого. В данном случае это важно в том смысле, что они предшествовали событиям в Ване, которые турецкая сторона представляет как факт восстания и измены армян. С этой точки зрения интересны замечания Фуада Хафиза и Самира Арбаша. Фуад Хафиз обращает внимание на то, что армянские погромы начались до вымышленного восстания в Ване, и первый армянский погром в годы первой мировой войны произошел в иранском городке Урмия во время его оккупации османскими вооруженными силами в период со 2 января по 24 мая 1915 г. Этот погром "организовал и осуществил Джевдет-бей, военный губернатор армянского вилайета Ван, принимавший участие в османской военной кампании на северо-западе Ирана, которая привела к этой оккупации"⁵⁷. Аналогичное утверждение мы находим у Самира Арбаша. Он подтверждает, что "во время оккупации северо-западного района Ирана, в феврале 1915 г. в местности Урмия были уничтожены тысячи армян - женщин, детей и мужчин"⁵⁸.

Более важный факт, который часто упускают исследователи из виду, является веским аргументом против турецкой версии о восстании армян в Ване и вообще о восстании армян, с помощью которой Талаат и другие младотурецкие руководители пытались свои жестокие действия против армян оправдать необходимостью принятия мер в ответ на их восстание.

И, наконец, третий момент. Для арабских ученых бесспорным является то обстоятельство, что геноцид армян в 1915 г.

⁵⁴ ал-Хосейн Ф., Погромы в Армении.

⁵⁵ ат-Турк О., указ. раб., стр.241.

⁵⁶ Prince M., Op. cit., p.34.

⁵⁷ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.301.

⁵⁸ Арбаш С., указ. раб., стр.167.

являлся результатом заранее принятой младотурецкими лидерами программы, как самый верный способ решения армянского вопроса. "Геноцид армян, - пишет Наим ал-Яффи, - был осуществлен умышленно и директивами, в соответствии с принятой программой"⁵⁹. О наличии такой программы говорит также Иляс Зананири, указывая, что "когда началась война, турецкое правительство отказалось от программы улучшения положения армян и считало, что война предоставляла удобный случай для осуществления программы уничтожения армянского народа"⁶⁰. В подтверждение своих утверждений, эти авторы, а также Фуад Хафиз, Мрван ал-Мудавар, Осман ат-Турк и другие указывают на ряд фактов. К ним относится тайное решение об уничтожении армян в Османском государстве, принятое съездом партии "Иттихад ве Теракки" еще в 1910 г. в Салониках. По определению Самира Арбаша это решение явилось первым шагом в подготовке армянского геноцида⁶¹. Арабские авторы уделяют большое место встрече младотурецких руководителей, состоявшейся в середине февраля 1915 г., в которой принимали участие Талаат, Энвер, Бехаэддин Шакир, Ахмед Агаев и другие. Было принято решение "уничтожить армян в османском государстве"⁶². Арабские авторы в своих работах приводят также другие решения, телеграммы и указы Талаата и других иттихадистских лидеров турецким губернаторам о строгом выполнении приказов об уничтожении армян - женщин, детей, стариков и т. д.

В трудах арабских авторов большое место занимают еще два вопроса.

Первое, почему стало возможным осуществление геноцида армян 1915 г.? Арабские авторы единодушны в том, что такая возможность появилась благодаря первой мировой войне, когда европейские великие державы были разделены на два вражеских блока. Асад Дагир даже выразил мнение, что "армянский вопрос стал одной из причин великой европейской войны, которая создала условия для решения восточного вопроса, со всеми его ветвями, на базе расизма"⁶³. Вследствие войны европейские державы больше не могли выступать единым фронтом и оказывать давление на османское правительство. Освободившись от такого давления и имея на своей стороне Германию, османское руководство считало, что создалась благоприятная международная

⁵⁹ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.12.

⁶⁰ Зананири И., указ. раб., стр.60.

⁶¹ Арбаш С., указ. раб., стр.167.

⁶² Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.303. См. также Зананири И., указ. раб., стр.65 и др.

⁶³ Асад Дагир, Восстание арабов, стр.31.

ситуация для реализации программы уничтожения армян и решения таким путем армянского вопроса.

Второе, вопрос ответственности великих держав. В арабской историографии доминирует точка зрения, что великие державы - Германия, Австро-Венгрия, Англия, Франция, в определенной степени, также Россия, несут ответственность в том смысле, что они не все сделали для предотвращения геноцида армян, вследствие чего младотурки получили свободу действий. Среди них прямую ответственность несет Германия, мощная и влиятельная союзница Османской империи по войне, которая имела реальную возможность не допускать или же приостановить антиармянские злодеяния.

Но тем не менее, арабские историки хорошо понимают, что главным виновником в организации и проведении армянского геноцида является османское государство и его младотурецкое руководство во главе с Талаатом, Энвером и Джемалем. Об этом четко сказано в трудах Фуада Хафиза, Файеза ал-Хосейна, Салеха Захр ад-Дина, Наима ал-Яффи, Хейри Хамы, Масуда Даира, Мрвана Мудавара и других.

Теперь остановимся на общей оценке событий 1915 г., данной в арабской историографии. Что же это было, обычные погромы, локальные стычки, отдельные убийства, или же тотальное уничтожение, геноцид? У арабских исследователей один ответ - геноцид. "То, что случилось с армянами в 1915 г. и в последующие годы, - пишет Салех Захр ад-Дин, - является не чем иным, как геноцидом. Это вошло в историю армянского народа как "Великая трагедия" - "Мец егерн" и является преступлением не только против армян, но и против всего человечества"⁶⁴. Такую мысль мы находим у всех арабских авторов⁶⁵.

Наим ал-Яффи, работа которого озаглавлена "Геноцид армян", считает 24 апреля 1915 г. началом самого трагичного этапа в истории армянского народа⁶⁶. Фуад Хафиз и Самир Арбаш квалифицируют геноцид армян как "черную страницу XX века"⁶⁷. А Муса Пренс, насколько нам известно, впервые ввел в оборот термин "арmenoцид", считая "арmenoцид самым геноцидным геноцидом"⁶⁸.

⁶⁴ աղ-Դիբ Ա. Զ. Օնախեան կատարության բարձրականությանը Կրկնոյան Հայության և Մեծ տերության պարուղությանը / 19-րդ դարի վերջին 20-րդ դարի առաջին քառորդ/, Առաջնախոսություն, Երևան, 1994, էջ 26:

⁶⁵ См. Зананири И., указ. раб., стр.7; ат-Турк О., указ. раб., стр.247; Арбаш С., указ. раб., стр.165 и др.

⁶⁶ ал-Яффи Н., указ. раб., стр.17.

⁶⁷ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.297; Арбаш С., указ. раб., стр.165.

⁶⁸ Prince M., Op. cit., p.26-27.

Иляс Зананири, квалифицируя 24 апреля 1915 г. как "черный день в истории армянского народа", вместе с этим называет это "позором для свободного мира"⁶⁹. Он имеет в виду то обстоятельство, что т. н. свободный мир в свое время практически ничего не сделал для предотвращения геноцида армян, а в наши дни еще не признал геноцид армян и официально не осудил турецких главарей за преступление, совершенное не только против армян, но и, как квалифицируют арабские историки, против человечества. С этой точки зрения полностьюозвучно очень интересное мнение Мусы Пренса - "У арmenoцида не было своего Нюренберга"⁷⁰.

Известно, что армянские народные мстители после войны наказали палачей - организаторов армянского геноцида⁷¹. Были убиты Талаат-паша, Джемаль-паша, великий везир Саид Халим, Бехаэддин Шакир и другие. Как оцениваются эти акции в арабской историографии?

Арабские исследователи с глубоким пониманием и сочувствием относятся к действиям армянских мстителей, считая их действия естественной реакцией на злодействия младотурецких лидеров. В "Ливанской Энциклопедии" они квалифицированы как фидаи, т. е. как люди, посвятившие себя справедливому и святому делу⁷². Известный египетский историк, автор многих ценных исследований Амин Саид ничего удивительного не видит в том, что армянские фидаи ликвидировали главных организаторов армянского геноцида⁷³. Фуад Хафиз тоже считает этих армян фидаи, которые заслуженно наказали палачей армянского народа. Он подробно описывает кто из младотурецких главарей был убит, где, когда и кем. "Первым, - пишет он, - был убит Талаат-паша в Берлине 15 марта 1921 г. Согомоном Тейлиряном"⁷⁴.

Вместе с тем, арабские авторы подходят к оценке действий армянских мстителей не только с позиций великой трагедии армянского народа, но и арабского. По их мнению, армяне и арабы являлись теми двумя народами, которые в первую очередь подлежали физическому уничтожению. Известно, что младотурки, в частности, Джемаль-паша, в годы первой мировой войны

⁶⁹ Зананири И., указ. раб., стр.60.

⁷⁰ Prince M., Op. cit., p.51.

⁷¹ См. Оганесян Н.О., Арабская историография новой истории Армении - в книге Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Гл.V, Ереван, 1993.

⁷² Энциклопедия, т.10, стр.310.

⁷³ Саид А., указ. раб., стр.80.

⁷⁴ Хафиз Ф. Х., указ. раб., стр.316.

пытались осуществить свои варварские замыслы в отношении арабов. По приказу Джемаль-паша в 1915 - 1916 гг. в Бейруте, Аллее и Дамаске были повешены многие лидеры арабского национально-освободительного движения, а многие арабские семьи были депортированы в Анатолию. Вот почему арабские историки находят, что армяне, убив некоторых младотурецких лидеров, тем самым отомстили и за арабов. Эта точка зрения отражена в работах Фуада Хафиза, Асада Дагира, Самира Арбаша и других. Убийство младотурецких главарей - преступников, по мнению Фуада Хафиза, "было справедливым наказанием не только за геноцид армян 1915 г., во время первой мировой войны, но и за убийство руководителей арабского восстания, которые в 1916 г. были казнены на виселицах Джемаль-пашой, командующим 4-ой османской армией, расквартированной в Шаме (Сирии - Н. О.) и соседних вилайетах"⁷⁵. Армянские фидан, пишет сирийский историк Самир Арбаш, справедливо наказали Талаата и других. Но "это было справедливым не только в связи с армянским геноцидом, но и в связи с убийством лидеров арабского восстания, которое осуществили Джемаль-паша и командование четвертой армии, находившейся в Сирии"⁷⁶. А для Асада Дагира армянские мстители это - герои. Он поместив в своей книге фотографии двух армянских мстителей, застреливших Джемаль-пашу и снабдил ее следующим объяснением: "Армянские герои - Петрос Тер-Погосян и Степан Цагикян, которые убили Джемаль-пашу в городе Тифлис в 1922 г., отомстив за полтора миллиона армянских жертв и за арабские жертвы"⁷⁷.

Таков, вкратце, принципиальный подход арабских исследователей к проблеме причин геноцида армян 1915 г.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Арбаш С., указ. раб., стр.182.

⁷⁷ Асад Дагир, указ. раб.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր:
Ներկայումս Հայաստանի ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտի տնօրենն է և նույն ինստիտուտի պար-
բական երկրների բաժեկի վարիչը: Հիմնական աշխա-
տությունները նվիրված են արաբական երկրների
նորագույն պատմության, Մերձավոր և Միջին արև-
ելքում ազգային ազատագրական շարժումների և
գաղափարական հոսանքների, ինչպես նաև միջազ-
գայի հարաբերությունների խնդիրներին: Հոդվածը
տպագրվում է առաջին անգամ:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915 թ. ՀԱՅՈՑ 8ԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանությունը կենտրոնական տեղ է գրադե-
նում ժամանակակից արաբական պատմագրության մեջ: Հոդվածում
բննության են առնվլում հայոց ցեղասպանության պատճառների
հետ կապված խնդիրներն ըստ արաբական պատմագրության: Ֆայեց
ալ-Ղուսեյնի «Հայաստանի կոտորածները», Նայիմ ալ-Յաֆիի «Հայե-
րի ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիր-
քորոշումը», Ֆուադ Հասան Հաֆիզի «Հայ ժողովրդի պատմությունը
մինչև մեր օրերը», Մրվան ալ-Մուտավարի «Հայերը պատ-
սկզբից մինչև մեր օրերը», Մրվան ալ-Մուտավարի «Հայերը պատ-
մության ողջ ընթացքում», Մուսա Պրենսի «Արմենոցիդը», Սամիր
Արբաշի «Հայաստան. երկիրը և ժողովրդը», Սալեհ Զահր ադ-Դինի
Արբաշի «Հայաստան. երկիրը և ժողովրդը», Սալեհ Զահր ադ-Դինի
«Հայերը. ժողովրդը և հիմնախնդիր», ինչպես նաև արաբ հեղինակ-
«Հայերը. ժողովրդը և հիմնախնդիր», ինչպես նաև արաբ հեղինակ-
ների այլ աշխատություններ առաջ են բաշում հայոց ցեղասպանու-
թյան երկու հիմնական պատճառ: Առաջինը հայերի և Օսմանյան
կայսրության մյուս ոչ-թյուրքական ժողովրդների թյուրքացման
բաղադրականությունն էր: Երբ «Միություն և առաջադիմություն»
բաղադրականությունն էր: Երբ «Միություն և առաջադիմություն»
կուսակցության պարագլուխները գիտակցեցին, որ «Փաղաղ» ուժաց-
ման միջոցով հնարավոր չէ: Օսմանյան կայսրությունը դարձնել
«Էթնիկապես» մաքուր թուրքական պետություն, երիտարքերի կա-
ռավարությունը որդեգրեց հայերի համընդհանուր ոչնչացման բա-
ռավարությունը: Երկրորդ պատճառը պանթուրանիզմի կամ պան-
դաքականությունը: Երկրորդ պատճառը պանթուրանիզմի կամ պան-
դաքականությունը: Երկրորդ պատճառը պանթուրանիզմի կամ պան-
դաքականությունը: Երկրորդ պատճառը պանթուրանիզմի կամ պան-

դոլիա ընկած թուրանական կայսրություն, որը մեծ վտանգ է ներկայացներ հայերի, արաբների և անգամ Ռուսաստանի համար: Հայերը խոչընդուն էին դառնում պանթուրանիզմի համար, հետևաբար նըրանց անհրաժեշտ էր ոչնչացնել:

Արաք հեղինակները հայտարարում են, որ այս ցեղասպանությունը հանցանէ էր ոչ միայն հայերի, այլև համայն մարդկության դեմ: Հայոց ցեղասպանությունը նրանք համարում են «XX-րդ դարի պատմության սկզբ», որը դեռ չի ունեցել իր Նյուրնբերգը:

NIKOLAY HOVHANNISSION

Professor Hovhannessian is Head of the Department of Arabic Studies and Director of the Institute of Near Eastern Studies of the National Academy of Sciences. He has studied extensively the modern history of Arab countries, and national liberation movements and ideological currents in the Near and Middle East. This article is being printed for the first time.

ARAB HISTORIOGRAPHY AND THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915

Summary

The Armenian Genocide occupies a central place in contemporary Arab historiography. This article deals Arab scholarship on that subject. *The Massacres on Armenia* by Fayed al-Ghosain, *The Genocide of Armenians and the Position of Arab Public Opinion* by Naim al-Yafi, *History of the Armenian People from the Beginning to Our Days* by Fuad Hasan Hafiz, *Armenians Throughout History* by Marwan al-Mudawar, *L'Armenocide* by Mousa Prince, *Armenia. Land and People* by Samir Ardash, *Armenians. People and Problem* by Saleh Zahr ad-Din and other works by Arab authors focus on two causes for the Armenian Genocide. The first was the failure of the policy of Turkification of Armenians and other non-Turkic peoples of the Ottoman Empire. When the leaders of the Ittihad ve Terakke realized that it was not possible to turn the Ottoman Empire to an "ethnically pure" Turkic state through "peaceful" assimilation, the Young Turk government adopted the policy of total destruction of Armenians. The second cause was the ideology of Pan-Turanism or Pan-Turkism, which Arab researchers define as racist reactionary, and fascistic. The main aim of that policy was to unite all Turkic peoples and establish a Turanic Empire from the Balkans to Mongolia, which could represent a great danger to Armenians, Arabs and even Russia. The Armenians represented an obstacle to Pan-Turanism, therefore it was necessary to liquidate them.

This Genocide was a crime not only against the Armenians but also, as state the Arab authors, against all mankind. They qualify it as "black page in the history of the Twentieth century" which has not as yet had its Nuremberg.